

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՀԱՆԻ ՋՈՎ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՍԿՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

նվիրված 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի և
1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի Կարսի
պայմանագրերի 90-ամյակներին

Վաճառք - 2012

ՅՅ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՍԿՈՐԻ ԴՈԳ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՎՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

Ավիրված 1921 թ. մարտի 16-ի Սոսկվայի և

1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի Կարսի

պայմանագրերի 90-ամյակներին

Վաճառքը կազմությունը
Վաճառքը կազմությունը
Վաճառքը
«ՍԻՍ տպագրատուն»
2012

Տպագրվում է Վանաձորի Հովի. Թումանյանի անվան
պետական մանկավարժական ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ
Նախարակության է երաշխավորել
ՎՊՄԻ պատմության ամբիոնը

ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՅՈՒՐԴ

Գուրգեն ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ֆելիքս ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Յանետ ՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Սաման ՔԱՐՅԱՆ

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գագիկ ԵԹԻՄՅԱՆ

պատմական գիտությունների դոկտոր

Սուսաննա ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Արթոր ՄԵԼԻՔՅԱՆ

պատմական գիտությունների թեկնածու

Յանրապետական գիտաժողով: Նվիրված 1921 թ. մարտի 16-ի
Մոսկվայի և 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի

Հ 316 Կարսի պայմանագրի 90-ամյակներին / ՀՀ ԿԳՆ; Վանաձորի Հովի.
Թումանյանի անվ. պետական մանկավարժական ինստիտուտ.-
Վանաձոր: Սիմ տպագրատուն, 2012.- 124 էջ:

Ժողովածուն ներառում է 2011 թ. հոկտեմբերի 13-ին Վանաձորի Հովի.
Թումանյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտում տեղի
ունեցած հանրապետական գիտաժողովի գեկուցումներ, որոնք ՎՊՄԻ
գիտխորհրդի որոշմամբ տպագրվում են որպես գիտական հոդվածներ:
Ժողովածուն ամփոփում է պատմագիտական հոդվածներ:

Ժողովածուները ներառված բոլոր հոդվածները գիտական խճագրական
խորհրդի անդամների կողմից գրախոսվել են և երաշխավորվել
տպագրության:

2011թ. հոկտեմբերի 13-ին Վանաձորի Հովի. Թումանյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի դահլիճում կայացավ հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված 1921թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի և հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրերի 90-ամյակին: Գիտաժողովը կազմակերպել էին ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքը, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտը և Վանաձորի պետական մանկավարժական ինստիտուտը:

Գիտաժողովում բացման խոսքով հանդես եկավ Վանաձորի պետական մանկավարժական ինստիտուտի ռեկտոր, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գուրգեն Խաչատրյանը: Գիտաժողովի մասնակիցներին ողջունեցին ՀՀ ԳԱԱ նախագահության խորհրդական, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Վլադիմիր Բարյուտարյանը և ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Աշոտ Մելքոնյանը:

Գիտաժողովում ելույթներով հանդես եկան.

1. **Արթուր Վաղարշյանը՝** ԵՊՃ պետության և իրավունքի տեսության ու պատմության ամբիոնի վարիչ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

2. **Ռուբեն Սաֆրաստյանը՝** ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

3. **Կարեն Խաչատրյանը՝** ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

4. **Բարիկեն Դարությունյանը՝** ԵՊՃ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

5. **Արմեն Սարությանը՝** ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

6. **Արարատ Դակորյանը՝** ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, ՀՊՏՀ պատմության և քաղաքագիտության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

7. **Ֆելիքս Մովսիսյանը՝** ՎՊՄԻ պատմության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Զեկուլցումների շուրջ ծավալվեց մտքերի փոխանակություն: Գիտաժողովի արդյունքներն անփոփեց ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ Մելքոնյանը:

ՔԱՂԱՔԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆ

Արթուր Վաղարշյան
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

19-րդ դարի երկրորդ կեսին միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա դարձավ Հայկական հարցը, այսինքն՝ արևմտահայության կյանքի բարենորոգման ու ազատագրության հիմնախնդիրը: Ժամանակի դիվանագիտական շրջանակներում շրջանառության մեջ մտցվեց «Արևելյան Հայաստան» և «Արևմտյան Հայաստան», համապատասխանաբար՝ «ռուսահայաստան» և «քուրքահայաստան» անվանումները: Երկու մասերն էլ լինելով աշխարհագրական, այլ ոչ թե քաղաքական միավորներ՝ չունեին իրենց պատշաճ ներկայացուցչական կառույցները: Մինչ Առաջին համբաւետության հոչակումը, հայ ժողովորի միջազգային ներկայացուցչության գործառույթը կատարում էին կամ կարողիկոսը, կամ էլ նրա կողմից ձևավորված ու լիազորված պատվիրակութօնները¹: Առաջին աշխարհամարտի նախաշեմին՝ 1912 թ. Հայոց կարողիկոս Գևորգ Ա-ի հանձնարարությամբ Փարիզում սկսեց գործել Պողոս Նուրար փաշայի գլխավորած Արևմտահայ ազգային պատվիրակությունը², որը որպես արևմտահայության շահերի ներկայացուցիչ գործեց մինչև 1920-ական թթ.: 1918 թ. Արևելյան Հայաստանի տարածքում ձևավորված Հայաստանի առաջին համբաւետության կայացմանը զուգընթաց կազմավորվեց նրա արտաքին քաղաքական կառավարման և դիվանագիտական ներկա-

¹ Այսպէս, 1878 թ. Բեռլինի կոնֆերանսում Թուրքահայաստանի շահերը ներկայացնելու և Հայոց դատը պաշտպանելու քաղաքական խնդիրը վերապահվեց Եվրոպա ուղարկված Ս. Խոհմանի գլխավորած աստվիրակությանը, որը կոնգրեսին ներկայացրեց Հայկական հարցի երկու ծրագիր. առաջինը՝ պատրիարք Ս. Կարժապետյանի կազմած Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության, իսկ երկրորդը՝ Եգիպտահայ քաղաքական գործի Նուրար փաշայի ավելի չափավոր Թուրքիայի հովանու տակ արևմտահայերի բարենորոգումների (տես **Սարգսյան Ա., Հակոբյան Ա.**, Հայոց պատմություն (Հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը) Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» իրատ., 1996, էջ 159):

² Տես **Սարգսյան Ա., Հակոբյան Ա.**, Հայոց պատմություն (Հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը) Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» իրատ., 1996, էջ 225:

յացուցչությունների համակարգը: Եթե 1918 թ. աշնանը Թուրքիան և Գերմանիան անձնատուր եղան, և Եվրոպական պետությունները որոշեցին 1919 թ. հունվարին գումարել խաղաղության վեհաժողով, Յայաստանի առաջին հանրապետության կառավարությունը որոշեց Եվրոպա ուղարկել հանրապետության պատվիրակությունը, որը ներկայացնելու էր հայկական պետությունը և հայ ժողովրդի շահերն ու պահանջները¹: Այսպիսով, Փարիզի վեհաժողովում առաջացավ հայ ժողովրդի ներկայացուցչական երկակիություն, ինչի ամխուսափելի հետևանքներից էր նաև այդ պատվիրակությունների մրցակցությունը: Փարիզում դեռևս 1912 թ. գործում էր Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորած Արևմտահայ ազային պատվիրակությունը, իսկ 1918 թ. փետրվարի 4-ին Փարիզ հասավ նաև «Արարատյան Յանրապետության» պատվիրակությունը:

Արևմտահայերն Առաջին Յանրապետությունը դիտում էին միայն և միայն Արևելյան Յայաստանի պետական կազմակերպություն և իրենց պաշտոնական փաստաթղթերում այն անվանում էին Արարատյան Յանրապետություն: Յանրապետության քաղաքական դեկավարությունը հավակնում էր հանդես գալու որպես ողջ հայ ժողովրդի պետական կազմակերպություն և նրա պաշտոնական ներկայացուցիչ: 1919 թ. ձմռանը և գարնանը մի շարք փորձեր արվեցին դեֆակտո առկա հանրապետությունն իսկապես ողջ հայ ժողովրդի՝ նրա երկու հիմնական հատկածների՝ արևելահայության և արևմտահայության պետաքաղաքական կազմակերպության վերածելու և Փարիզի վեհաժողովում ներկայացուցչական երկակիությունը վերացնելու ուղղությամբ: Սակայն այդ փորձերն ավարտվեցին անհաջողությամբ:

Յարցի նախապատմությունը սկսվել էր դեռևս 1917 թ.-ից, եթե մարտի 23-ին Թիֆլիսում հայկական քաղաքական ուժերի միջկուսակցական խորհրդակցությունում որոշվեց «քուրքահայերի խնդրի մասին մտածելը թողնել Ազգային բյուրոյին»: Յայ ժողովրդին արևմտահայության և արևելահայության բաժանելու այդ իրողությունից հետո զորավար Անդրամիկի նախաձեռնությամբ 1917 թ. մայիսի 2-ին երևանում հրավիրվեց

¹ Պատվիրակության նախագահն էր Ա. Ահարոնյանը, անդամներն էին՝ Մ. Պապաջանյանը, Յ. Օհանջանյանը: Կառավարությունը միաժամանակ սահմանեց պատվիրակության լիազորությունները և հրահանգները:

Արևմտահայերի առաջին համագումարը¹: Եթք Ա. Ահարոնյանի պատվիրակությունը հասակ Փարիզ, Դայ ազգային պատվիրակությունը զբաղված էր Դայ ազգային համագումար հրավիրելու աշխատանքներով: Այն տեղի ունեցավ 1919 թ. փետրվարի 24-ից մինչև ապրիլի 22-ը²: Արևելահայաստանի և Արևմտահայաստանի հիմնախնդրի վերաբերյալ Դայ ազգային համագումարը Դայ ազգային պատվիրակության համար ընդունել էր ուղեցույց, «որով կփափագվեր համագումարի ընթացքին իսկ կարելի դարձնել թուրքական և ռուսական Դայաստաններու միացում՝ միակ ներկայացուցչության մը և միակ կառավարության մը ստեղծնամբ»: Համագումարն այս խնդրի հրագործումը հանձնեց նորընտիր պատվիրակության իրավասությանը³:

Փարիզի համագումարի և Նուբար փաշայի պաշտոնական վերաբեր-

¹ Համագումարի նախագահ ընտրվեց գոր. Անդրանիկը, նախագահության կազմում՝ Լ. Շանթը, Վ. Փափազյանը, Ա. Դարբինյանը: Համագումարին մասնակցում էին 64 պատգամավոր՝ վճռական, 16-ը՝ խորհրդակցական ծայնի հրավունքով, 400 հյուրեր, հոգևորականության ներկայացուցիչներ, հայ գաղքականության օգնող ռուսական, անգլիական, ամերիկյան հայանպաստ նարմինների գործիչներ, քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, հիմնականում՝ ԴՐԴ-ից: Համագումարն ընտրեց 15 հոգուց բաղկացած Արևմտահայ ազգային խորհուրդ, որի մեջ նուան Անդրանիկը, Զ. Եսայանը, բոլշևիկ Գ. Դայլունին, Լ. Շանթը, Վ. Փափազյանը և ուրիշներ: Խորհրդի 15 անդամներից 8-ը դաշնակցական էին, մնացած 7-ը՝ քաղաքական տարրեր կուսակցություններից (տես «Բանքեր Դայաստանի արիստոկրատիան», Երևան, 1992, թիվ 1(92) - 2(93): Դայոց ազգային համախորհրդակցությունը. Թիֆլիս, 1917 թ., սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, փաստաթրեթ ու նյութեր, էջ 6):

² Դայ ազգային համագումարի գումարման և քննարկած հարցերի մասին մանրամասն տես **Վրացյան Ա.** Դայաստանի Հանրապետություն: Փարիզ, 1928, էջ 283-289:

³ Որպես ազգային համերաշխության դրսուրում համագումարը «պարտը համարեց իր երեայրական ջերմ ողջունմերն ուղղել Դայկական Հանրապետության՝ անոր մեջ տեսնելով վեց հարյուր տարիե ի վեր առաջին անգամ վերազարթնող հայ ազատության իրմանակիր պատկերը, և ոտնկայս խորին հարգանքն ու պաշտամունք հայտնեց մեր ցեղի բազմաչարչար նահատակներուն և այն բյուրավոր մարտիկներուն հիշատակին, որոնք իրենց հերոսական պայքարներով պատրաստեցին հայկական դատին հայրանակը» (տես **Վրացյան Ա.**, Դայաստանի Հանրապետություն: Փարիզ, 1928, էջ 288): Համագումարը միաժամանակ մի հեռագիր ուղղեց Երևան, որում ասվում էր. համագումարը «... Դայաստանի Հանրապետությանը կուղղել իր երեայրական խանրադատագին ողջունը: Սրտափին կմաղթե, որ ընդհուած իրականանա Միացյալ Դայաստանի Հանրապետության կազմակերպությունը և լիհահույս Ենք, որ ձեր և մեր ջանքերով պիտի պասկին մեր հղձերը՝ ընդհանուր խաղաղության կնքման պահում՝ ազգային դատին կատարյալ հարթանակովը» (տես **Վրացյան Ա.**, Դայաստանի Հանրապետություն: Փարիզ, 1928 թ., էջ 289):

մունքը քաղաքական դրական տրամադրվածություն էր պարունակում, որն արտահայտվում էր հօջակագրային բանաձևերով: Այդ նկատում է նաև Ս. Վրացյանը. «Համագումարի պաշտոնական բանաձևերի մեջ, կարծես, ոչինչ արտակարգ բան չկար. ըստ եռթյան նրանք նույնն էին, ինչ որ և Երևանի արևմտահայ համագումարի որոշումները: Ավելին. նրանք, շատ կողմերով, հիշեցնում էին այն օրերին Հայաստանում տիրող տրամադրությունները»¹: Իսկ Երևանի Արևմտահայ համագումարը տեղի էր ունեցել 1919 թ. փետրվարի 6-13-ը: Այն ձևավորվեց Երկաստիճան ժողովրդական քվեարկությամբ և ներկայացնում էր Հայաստանում ապրող մոտ 223243 գաղթական արևմտահայությամբ²: Համագումարի քաղաքական բանաձևն ազդարարում էր, որ Արևմտահայ երկրորդ համագումարը, քննելով հայ ժողովդի ներկա կացությունը, սրտագին ողջունում է և հայտարարում է Ազատ և Միացյալ Հայաստանի անկախությունը, հայտնում է իր վճռական որոշումն ու կամքը՝ ունենալ «քաղաքական և պետական մեկ միություն համագօյային հատվածներու և երկրամասերու միավորությամբ», ընտրված գործադիր մարմնի վրա դնում էր պարտականություն «գործնական քայլեր առնել Արարատյան հանրապետության նախարարության և Խորհրդարանի հետ Միացյալ, Ազատ Հայաստանի անկախությունը հայտարարելու և իր մասնակցությունը բերելով գոյություն ունեցող պետական և օրենսդրական հաստատություններու մեջ համագօյային մջությունն իրականացնելու համար»³: Համագումարը նույն ոգով հեռագրեր է ուղարկել «Հայկական պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշային, Արարատյան Հանրապետության պ. վարչապետին, Արարատյան Հանրապետության խորհրդարանին, որոնցում կոչ էր անում կյանքի կոչել «մեկ հայրենիք և մեկ միացյալ Ազատ Հայաստանի պետական կազմակերպությունը»:

Այսպիսով, ինչպես Երևանում, այնպես էլ Փարիզում արևմտահայությունն ընդամենը հանդես էր գալիս քաղաքական հայտարարութումներով և կոչերով՝ փորձելով քաղաքական օրինական գործընթացների միջոցով իրականություն դարձնել Միացյալ և Անկախ Հայաստանը: Ս. Վրաց-

¹ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն: Փարիզ, 1928, էջ 289:

² Ընդ որում, պատգամավորներ չէին ուղարկել Սիսիանի, Ղարաբիլիսայի, Ղանարլուկի և Ղարալազյաղի գաղթականները, ովքեր ևս բազմաքանակ էին: Համեմատության համար նշենք, որ 1919 թ. հունիսին կայացած Հայաստանի պատլամենտի ընտրություններին մասնակցել էին Հայաստանի ազգաբնակչության ընտրական իրավունք ունեցող 365780 քաղաքացիներ՝ ռազմական կազմությունների մասնակիցները:

³ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն: Փարիզ, 1928, էջ 272-273:

յանն իր հուշագրության մեջ ՀՀԴ-ին ներկայացնում է «միամիտի» կերպարանքով, որի գլխին անակնկալիորեն թափվում են արևամտահայերի խարդավանքները:

Իրականությունն այն է, որ 1919 թ. մայիսի 28-ին Երևանում հանրապետության կառավարությունը, փաստորեն, միակողմանի՝ առանց Եվրոպայում գործող երկու պատվիրակություններին տեղյակ պահելու հօչակեց «Միացյալ և անկախ Հայաստանի» ակտը: Իրավական այս քայլը տարբեր գնահատականների է արժանացել խորհրդահայ և սփյուռքահայ պատմագրության մեջ: Խորհրդահայ պատմագրությունը, չխորանալով հարցի իրավաբանական նրբությունների մեջ կամ ի զորու չլինելով հասկանալու դրանք, արձանագրել է, որ «1919 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի պառավանենտը որոշում ընդունեց գոյություն ունեցող դաշնակցական կառավարությունը հայտարարել միացյալ Հայաստանի կառավարություն: Այդ ակտին հաճահայկական բնույթ տալու նպատակով որոշվեց 12 արևամտահայերի մտցնել Հայաստանի խորհրդարան»¹: Ուշադրություն դարձնենք, որ տողերի հեղինակը որոշման ընդունումը վերապահել է խորհրդարանին: Բացի այդ, գնահատելով ակտը, խորհրդային պատմագրությունն այն համարում էր «անմիտ», իսկ դաշնակցական կառավարությանը՝ Միացյալ և Անկախ Հայաստանի ինքնակոչ իշխանություն²: Ս. Վրացյանը, նկարագրելով «Հայաստանի միության և անկախության հայտարարության» հանդիսավոր արարողությունը, այնուհետև, ներկայացնում է իր նկատառումները կառավարական կուլիցիայի մաս կազմող ժողովորական նախարարների հրաժարականի վերաբերյալ՝ դրա մեղավոր համարելով Պողոս Նուբար փաշային³: Ինչպես տեսնում ենք՝ հայ պատմագրության երկու մասերն էլ քննարկման առարկա են դարձել մայիսի 28-ի ակտի նպատակահարմարության, դրական կամ բացասական կողմերի ու հետևանքների հարցերը: Մեր խնդիրն է պարզել այդ ակտի ընդունման իրավական հիմնահարցերը, ընթացակարգային ձևի պահպանումը և, ի վերջո, վեր հանել ակտի իրավաօրինականության կողմերը:

1919 թ. ապրիլի 27-ից Հայաստանի խորհուրդը գտնվում էր «արձա-

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1967, էջ 52:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., Հայաստան, 1993, էջ 276-292:

կուրդում»: Համաձայն ապրիլի 27-ի օրենքի՝ Հայաստանի խորհրդի բոլոր իրավունքները հանձնված էին կառավարությանը: 1919 թ. մայիսի վերջին լրանում էր մեկ ամիսը, ինչ խորհրդարանը արձակուրդում էր: Մոտենում էր նաև անկախության տարեդարձը՝ մայիսի 28-ը: Տարվում էին նախապատրաստական աշխատանքներ տարեդարձը հանդիսավոր նշելու համար: Այս պայմաններում տրամաբանական և օրինական կլիներ, որ կառավարությունը Հայաստանի խորհրդի նիստ իրավիրեր, քանի որ նախ լրանում էր կառավարության օրենսդրական լիազորություններով օժտելու մեկ ամսյաժմանկետը, երկրորդ՝ դաշնակցականները պատրաստվում էին պատասխանատու քայլ ձեռնարկել՝ Հայաստանը հրչակել անկախ և միացյալ: Սակայն կառավարությունը գարմանալիորեն չի իրավիրում Հայաստանի խորհրդի նիստ՝ օրինականության տեսանկյունից կասկածի տակ դնելով իր ընդունած հետագա բոլոր օրենքները և որոշումները:

Կարծում ենք, որ լեգալության խնդիրներ ուներ նաև կառավարությունը: Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. փետրվարի 18-ի նիստում նախագահության ավագ քարտուղարը ընթերցել է նախարար-նախագահի հայտարարությունն այն մասին, որ «ինքն Աներիկա գնալու պատճառով իրեն պաշտոնակատար է նշանակում ՆԳՄ Խատիսյանին», մինչև խորհրդարանի որոշումը: Դաշնակցական խմբակցությունն առաջարկել է հաստատել մինհստր-նախագահի կարգադրությունը: Յժկ-ի խորհրդարանական խմբակցությունը կողմ է արտահայտվել: Սոց.-դեմոկրատական խմբակցությունը՝ Յ. Ազատյանի միջոցով առաջարկել է հարցը տեղափոխել հաջորդ նիստին: Սակայն քվեարկությամբ ընդունվել է դաշնակցական խմբակցության առաջարկը, ըստ որի «մինհստր-նախագահի բացակայության միջոցին, իբրև պաշտոնակատար, ճանաչել ՆԳ մինհստր Ալ. Խատիսյանին»¹: Այսպիսով, Ալ. Խատիսյանը 1919 թ. փետրվարից ոչ թե վարչապետն էր, այլ վարչապետի պաշտոնակատարը: Այնուհետև, Սինհստրների խորհրդի 1919 թ. մայիսի 19-ի նիստում մինհստր-նախագահի պաշտոնակատար Ա. Խատիսյանը պաշտոնավես հայտարարել է, որ «Սինհստր-նախագահ Քաջազնունին վերադարձել է» (արձակուրդի ժամանակի լրանալուց առաջ) և Սինհստրների խորհրդի որոշմամբ մեկնել է համաձայ-

¹ Տե՛ս «Զանգ», թերթ, 1919, թիվ 21:

նության երկրները պաշտոնական ուղևորության»¹: Յետաքրքիր է, որ հատարարությունն արել է վարչապետի պաշտոնակատարը, որի կապակցությամբ կառավարությունը, նույն օրն, առանց վարչապետի, ընդունել է որոշում. «Մինիստր-նախագահ Քաջազնունու համաձայնության երկրներն ուղևորության ժամանակաշրջանում համաձայն 1919 թ. ապրիլի 27-ի օրենքի, մինիստր-նախագահի բոլոր լիազորությունները հանձնել ներքին գործերի մինիստր Ա. Խատիսյանին»²: Ստացվում է, որ դաշնակցական կուսակցությունը կազմակերպել էր յուրօրինակ դավադրություն, հեղաշրջում: Անենայն հավանականությամբ զգալով, որ Յ. Քաջազնունին՝ որպես ավելի չափավոր գործիչ, կարող էր դեմ դուրս գալ «Անկախ և միացյալ Հայաստան» հոչակելու նախաձեռնությանը, նրան ուղղակի չեղոքացրեց՝ օրենքի ուժով պարտադիր համարելով նրա մեկնումը դաշնակից երկրներ: Իսկ մայիսի 19-ին կառավարության նիստում Ա. Խատիսյանը յուրացրեց վարչապետի լիազորությունները: Որպեսզի այդ քայլին օրինական կերպարանը տրվի, կառավարության որոշմանը (համաձայն 1919 թ. ապրիլի 27-ի օրենքի) տրվեց օրենքի կարգավիճակ: Յ. Քաջազնունուն վարչապետ էր ընտրել Հայաստանի խորհուրդը և միայն այն որպես խորհրդարան կարող էր նրան զրկել վարչապետի իրավազորությունից կամ էլ վարչապետի լիազորությունները փոխանցել այլ անձի: Սակայն այդպիսի կարևոր քայլն արվեց օրենսդիր կառավարության «դավադրական օրենքով»: Դրանից հետո, Մինիստրների խորհուրդը մինիստր-նախագահի պաշտոնակատար Ա. Խատիսյանի գլխավորությամբ իինգ կողմ, մեկ դեմ և մեկ ձեռնպահ ձայներով (ժողովրդական մեկ նախարարը բացակայում էր) 1919 թ. մայիսի 26-ին ընդունեց «Անկախ և

¹ Տարօրինակ է այն, որ 1919 թ. մայիսի 7-ին կառավարության նիստի օրակարգում տեղ է գտել մի հարց, որը վերնագրված է. «Փարիզի դելեգացիայի նախագահ՝ Ա. Ահարոնյանի ապրիլի 22-ի և 27-ի հեռագրերը»: Յետաքրքիր քննարկելուց հետո Նախարարների խորհուրդը ընդունում է հետևյալ որոշումը. «Հայաստանի խորհրդի ապրիլի 27-ի օրենքի համաձայն անհրաժեշտ է համարել Մինիստր-նախագահ Յ. Քաջազնունու ուղևորումը համաձայնության պետությունների երկրները՝ վերապահելով նրան իր հետ 2 քարտուղարներ վերցնելու իրավունքը» (տես ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, գ. 1, թ. 1-ին մաս, թ. 87): Զևսկերպումից երևում է, որ այդ որոշումն ունի օրենքի կարգավիճակ: Այսինքն կառավարությունն օրենքի ուժով պարտադիր է համարում վարչապետի մեկնումը պաշտոնական ուղևորության երկի առանց նրա կաթիքը հարցունելու:

² Տես ՀՀ ԱԱ ֆ. 199, գ. 1, թ. 1-ին մաս առաջին, թ. 101:

միացյալ Հայաստանի ակտը»: Կառավարության նիստի արձանագրության մեջ այս ակտի քննարկման և ընդունման գործընթացն արձանագրված է հետևյալ կերպ. «Մինհստր-նախագահի գեկուցումը մայիսի 28-ին Հայաստանի անկախության տարեղարձի տոնին անկախ և միացյալ Հայաստանի ակտը հայտարարելու մասին»:

- Հավանություն տալ առաջարկված ակտի խմբագրությանը համաձայն 1919 թ. ապրիլի 27-ի օրենքի, հանձնարարել մինհստր-նախագահին հայտարարել այդ»¹:

«Անկախ և միացյալ Հայաստանի ակտն» ընդունելու գործընթացի հանգամանքները վկայում են, որ կառավարող կուսակցության և կառավարության գործունեության անդրկուլիսային գործելակերպը, ինչն ավելի շատ նման էր քաղաքական դավադրական խարդավաճքի: Այդ է հաստատում նաև փաստերի հետևյալ տրամաբանությունը.

1. Երևանի Արևմտահայ երկրորդ հանագումարը տեղի ունեցավ 1919 թ. փետրվարի 6-13-ին, իսկ Փարիզյան համագումարը փետրվարի 24-ից մինչև ապրիլի 22-ը: Սա հենց այն ժամանակաշրջանն էր, երբ դաշնակցությունը սկսեց վարել խորհրդարանի աշխատանքները տապալելու քաղաքականությունը, շուտափության կազմակերպեց ընտրությունների մասին օրենքի ընդունումը և Հայաստանի խորհրդին ուղարկեց արձակուրդ: Տարիների հեռվից արդեն ակնհայտ է, որ այդ քայլերը պատահական չէին, այլ ծրագրված դաշնակցության կուսակցական կուլիսներում, որովհետև Միացյալ Հայաստանի պետական կազմակերպության ստեղծումը օրինական ընթացակարգով կնշանակեր այդ կուսակցության կրախ, պարտություն, քանի որ այն Հայաստանի խորհրդում ուներ երերուն մեծամասնություն և այն էլ կուալիցիոն հիմքերով: Ակնհայտ է նաև մեկ այլ բան, որ ծրագրված և իրականացված այդ քաղաքականության նպատակը դաշնակցության քաղաքական և խորհրդարանական գերիշխանության հաստատումն էր, ինչն ապացուցվում է հետագա քաղաքական քայլերով, պառլամենտի ընտրական գործընթացների տրամաբանությամբ, «Անկախ և միացյալ Հայաստանի» հրչակման ձևական շղարշով, որը բացի անօրինական լինելուց, չունեցավ որևէ իրական հետևանք հայաստանյան պետականության կազմակերպական հիմքերի վրա, չապահովեց արևմտահայ ներկայացուցչությունը և մասնակցությունը պետական ապարատին: Դրա հետևանքն արևմտահայության քաղաքական օտարացումն էր: Այս

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, գ.1, գ. 14, մաս առաջին, թ.112:

պայմաններում ակնհայտ է, որ 1919 թ. աշնանը Պողոս Նուբարի Երևան ժամանած պատվիրակության հետ բանակցությունները ձախողվելու էին, հատկապես, որ բանակցությունների հիմնական կռվախնձորը դաշնակցական խորհրդարանի գործունեության դադարեցումն էր:

2. Վարչապետությունից Յ. Քաջազնունու մեկուսացումը և Ա. Խատիսյանի կողմից նրա լիազորությունների յուրացումը, կառավարության կողմից կարևորագույն նշանակության ակտի ընդունումը առանց դրա ընդունման քաղաքական անհրաժեշտության լուրջ քննարկումների հաստատում են, որ ամեն ինչ որոշվել էր քաղաքական թատերաբեմի կուլիսներում, դաշնակցության բյուրոյի կողմից, իսկ պետական մարմինները դարձել էին «բյուրոյի» մանկավիկը:

3. Կառավարությունն իրեն վերապահեց իրավունք ընդունելու սահմանադրական նշանակության ակտ՝ շրջանցելով խորհրդարանին: Զարմանալիորեն կառավարությունը չի հրավիրում Հայաստանի խորհրդի նիստ՝ ինքն իրեն իրավագործություն վերապահելով կատարելու այդ կարևոր ու պատասխանատու քայլը: Հաջորդ հակահրավական քայլը կատարվեց մյուս օրը՝ մայիսի 27-ին: Նկատի ունենալով Անկախ և միացյալ Հայաստանի հոչակման հանգամանքը, որն ի դեպ դեռևս հրապարակված չէր (հրապարակվելու էր մայիսի 28-ին հանդիսավոր պայմաններում) կառավարության գլուխը՝ մինհստր-նախագահի պաշտոնակատարը կառավարությանը զեկուցում է «Հայաստանի խորհրդի կազմը Արևմտահայ գործադիր նարմնի 12 ներկայացուցիչներով ուժեղացնելու մասին»¹: Զեկուցման արդյունքում օրենսդրական լիազորություններով օժտված կառավարությունն ընդունում է վերոնշյալ օրենքը², որով սահմանվում էր. «Հրավիրել Հայաստանի խորհրդի նիստերին մասնակցելու որպես խորհրդի անդամներ Արևմտահայ գործադիր նարմնի 12 ներկայացուցիչներին»³: Դրանով Հայաստանի խորհրդի անդամների քանակը դարձավ հիսունուր (46+12 = 58):

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 14, մաս առաջին, թ. 114:

² Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 27, թ. 212, ֆ. 199, գ. 1, գ. 14, մաս առաջին, թ. 114:

³ Նույն օրը՝ մայիսի 27-ին մինհստր-նախագահն Արևմտահայ խորհրդին ուղարկում է հետևյալ գրությունը. «Կառավարությունն ի մկատի ունենալով Միացեալ Հայաստանի ամենաբարենա մասին հայտարարած ակտը, իր այսօրվա նիստում որոշեց պառլամենտ հրավիրել արևմտահայերի ներկայացուցիչներին: Այդ պատճառով խնդրում եմ Ձեզ վաղվանից ուղարկել Ձեր 12 ներկայացուցիչները պառլամենտի նիստերին ամսոյ 28-ից մասնակցելու համար» (տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 23, մաս առաջին, թ. 259):

Այսպիսով, նորից ակնհայտ են կառավարության թաքուն գործելակերպը, նրա ընդունած որոշումների հակահրավականությունը և, վերջապես, ձևականությունը: 1919 թ. հունիսի 3-ին հանրային կրթության մինիստրը (Գ. Մելիք-Ղարագյուղյան) կառավարության նիստում հրապարակեց հայտարարություն, որը կառավարության նիստերի օրագրում արձանագրված է հետևյալ կերպ. «Նա ներկա չէր կառավարության այն միստին, որում քննվել և վճռվել է տաճկահայ 12 պատգամավորների պառլամենտ ընդունելու հարցը, որ ինքը միանգամայն հակառակ է այդ 12 տաճկահայ պատգամավորների ընդունելուն և երբ ինքը նախագահում էր պառլամենտի շենքում կայացած հանդիսավոր նիստին, որտեղ մինիստր-նախագահը հայտարարեց այդ 12 տաճկահայների ընդունելու մասին, դրա պատճառն այն էր, որ տեղեկանալով կառավարության այդ որոշման մասին հանդեսից կես ժամ առաջ, նա իրու այդ օրվա սունախմբության նախագահի, իրեն իրավունք չէր համարում իրաժարվել այդ օրը նախագահությունից:

- Ի գիտություն»:¹ Այս փաստաթղթի նկարագրությունից երևում է, որ ժողովրդական նախարարին տեղյակ չեն պահել ընդունված որոշումների մասին, ինչը հաստատում է, որ «Անկախ և միացյալ Հայաստան» հօչակելու գաղափարը դաշնակցականների մտահղացումն էր և իրագործվում էր ոչ յուրայիններից գաղտնի: Չեզոքացնելով մինիստր-նախագահ Քաջազնունը՝ նրանք կառավարության և Հայաստանի խորհրդի համատեղ «հանդիսավոր նիստի» (ուշադրություն դարձնենք – հանդիսավոր նիստը) վարումը հանձնել են ժողովրդական նախարարին, նիստից ընդամենը կես ժամ առաջ նրան այդ մասին տեղյակ պահելով: Համատեղ հանդիսավոր նիստը խորհրդարանի նիստ չէր, այլ ընդհամենը շղարշ, որի միջոցով պետք է օրինականացվեր արդեն ընդունված որոշումը: Կառավարող կուսակցության և կառավարության գործունեության խարդավաճային գործելակերպի մասին են վկայում հետևյալ փաստերը՝ հանդիսավոր նիստի նախագահողին նախապես որևէ կերպ տեղյակ չեն պահել ընդունված և հրապարակվելիք որոշումների մասին, ինչը վկայում է, որ բոլոր քայլերը մտահղացել էին դաշնակցականները, առանց խորհրդարանում ներկայացուցություն ունեցող քաղաքական ուժերին տեղյակ պահելու: Քաղաքական ուժերի միասնության տպավորություն ստեղծելու համար հանդիսա-

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 14, մաս առաջին, թ. 121:

Վոր նիստի նախագահողի պարտականությունների կատարումը հանձնարարել են բանից անտեղյակ ժողովրդական նախարարին, որը, եթե նույնիսկ դեմ լիներ ակտին, հանրության, այլ պետությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների աջքի առաջ իրեն թույլ չէր տա որևէ քայլ ձեռնարկելու, քաղաքական սկանդալ չառաջացնելու մտավախությամբ։ Բացի այդ «կառավարության և Հայաստանի խորհրդի հանդիսավոր համատեղ նիստը», ըստ էության, օրինական մարմին չէր, քանզի ապրիլի 27-ի օրենքին համապատասխան՝ խորհրդարանի պաշտոնական նիստ չէր իրավիրվել։ Այսպիսով, Առաջին հանրապետության կառավարությունը հակաիրավական ճանապարհով իրականացրեց մի ձեռնարկ, որը նաև ձևական միջոցառում էր։ Եվ Յայ հեղափոխական դաշնակցության քաղաքական դեկավարությունը, և կառավարության անդամները քաջատեղյակ էին, որ Հայաստանում սկսվել էր խորհրդարանական ընտրությունների գործընթացը։ Ի վերջո, Հայաստանի խորհրդի խնդուկ գոյությանը մնացել էր ընդամենը մեկ ամիս։ Այս պայմաններում տասներկու նոր պառլամենտականների «իրավերքը», ինչ որ առումով նույնիսկ վիրավորական և անտրամարանական էր։ ՀՅԴ-ն, եթե իրականում մտադիր էր հանրապետության պետական կյանքին լծել արևմտահայությանը, ապա դա կարող էր անել ավելի վաղ, ընդ որում, օրինական ճանապարհով։ Դեռևս 1919 թ. փետրվարին կայացած արևմտահայ բ. համագումարը ընդունել էր հետևյալ որոշումը։ «Միաժամանակ կը պարտադրէ ընտրված գործադիր մարմինը՝ գործնական քայլեր անել Արարատյան Հանրապետության նախարարության և խորհրդարամի հետ միացեալ և ազատ Հայաստանի անկախությունը հայտարարելու և իր մասնակցությունը բերելու գոյություն ունեցող պետական և օրենսդրական հաստատություններում և համագույն միությունը իրականացնելու համար»¹։ Այս կապակցությամբ համագումարի կազմակերպիչ կոմիտեն 1919 թ. փետրվարի 29-ին թվագրված գրությամբ հատուկ դիմել էր «Արարատյան հանրապետության պրո մինիստր-նախագահին»։ Դիմումի մեջ ասվում էր. «Արևմտահայ Բ. Համագումարը ողջունելով Արարատյան հայության կառավարությանը լիահույս հայտնում է, որ այն ևս կը միացնե իր ծայնը Արևմտահայ համագումարի ծայնին – ունենալ մեկ հայրեմիք և մեկ միացեալ, ազատ Հայաստանի պետական կազմակերպություն։ Համագումարը գտնելով այդ

¹ Տես «Հայաստանի աշխատավոր», թերթ, 1919, 25 հունիսի, Երևան, թիվ 80։

խնդիրը չափազանց այժմեական և հայության համար պատմական ամենակարևոր խնդիր, հավատացած է, որ Արարատյան համբավնության կառավարությունը կը փութա օր առաջ հայտարարել միացյալ ազատ Հայաստանի անկախությունը և գործնական քայլեր անել միացումը իրականացնելու համար կեանքի մեջ»¹:

Հետաքրքիր է այն հանգանանքը, որ կառավարությունը կիսաօրինական պաշտոնակատարի գլխավորությամբ իրեն իրավունք վերապահեց ընդունել այդ երկու կարևոր իրավական ակտերը՝ «Անկախ և միացյալ Հայաստանի» հայտարարագիրը և «Խորհրդարանի կազմը 12 պատգամավորներով ուժեղացնելու մասին օրենքը»: Սակայն 1919 թ. հունիսի 17-ի նիստում, երբ արդարադատության, պարենավորման, հանրային կրթության նախարարները հայտարարեցին, որ ՀՃԿ-ին պատկանելու պատճառով ներկայացնում են իրաժարական և խնդրում ազատել իրենց նախարարի պարտականությունների կատարումից, Մինհատրների խորհուրդը ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Ի մկատի ունենալով, որ մինհատրներին ազատելու խնդիրը Մինհատրների խորհրդի իրավասության մեջ չի մտնում, հարցը հետաձգել մինչև Ա. Խատիսյանի վերադարձը»: Այդ նիստում որպես մինհատր-նախագահի պաշտոնակատար նախագահում էր արտաքին գործերի մինհատր Ս. Տիգրանյանը²: Տարօրինակ է իրաժարականի մերժման հիմնավորումը: Ստացվում է, որ առանց խորհրդարանի նիստ գումարելու կառավարությունն իրեն իրավունք էր վերապահում ընդունելու կարևոր քաղաքական-իրավական նշանակության որոշումներ, սակայն նախարարի իրաժարականն ընդունելուց իրաժարվում էր: Ամենատարակուսելին այն է, որ կառավարությունը 1919 թ. նայիսի 28-ից մինչև հունիսի 5-ը իրականացրել է խորհրդարանի իրավագորությունները՝ չունենալով դրա իրավունքը: Չե որ ապրիլի 27-ի օրենքը ընդամենը մեկ ամսով էր կառավարությանը տալիս «Խորհրդի բոլոր իրավունքները»: Կառավարության խորհրդարանական լիազորությունների տիրապետման օրինականությունը վերականգնվեց միայն 1919 թ. հունիսի 5-ին Հայաստանի խորհրդի նիստում ընդունված օրենքով: Այդ նիստում սոց-դեմ. խմբակցությունը կառավարության գործունեությունը որակեց որպես «որաշնակցության վրա հենված բռնակալ, որը չի ակնածում օրենքներից,

¹ ՏԵ՛Ն ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 23, մաս առաջին, թ. 68:

² ՏԵ՛Ն ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 14, մաս առաջին, թ. 134:

գործում է սահմանադրական ոգու դեմ»: Ժողովրդական կուսակցությունը «Մայիսի 28-ի ակտի հայտարարությունը, 12 արևմտահայ պատգամավորների մուտքը խորհրդարան, համարեց պետական հեղաշրջում, սահմանդրական խախտում»: Սոց.-դեմ., ժողովրդական և սոց.-հեղ. խմբակցությունները լրեցին խորհրդարանի նիստ: Խորհրդարանը՝ համարված արևմտահայ պատգամավորներով՝ խնճանալուծարվեց:

Դենց միայն դեպքերի ժամանակագրության թվարկումն ակնհայտ է դարձնում ՀՀԴ-ի կազմակերպած դպրությունը Հանրապետության դեմ: Փետրվարի 6-13 տեղի ունեցավ Հայաստանի արևմտահայերի, իսկ փետրվարի 24-ից սկսվեց և մինչև ապրիլի 22-ը շարունակվեց արևմտահայերի փարիզյան համագումարը: Երկուսի ցանկությունն էր իրականություն դարձնել միացյալ Հայաստանը ոչ միայն հռչակագրով, հայտարարությամբ, այլ նաև պետական կազմակերպությամբ: Փետրվարի 28-ին տեղի ունեցավ խորհրդարանական միջադեմքը և Հայաստանի խորհրդի աշխատանքները ծախողվեցին: Մարտի 12-ին կառավարությունը հայտարարեց խորհրդարանական ընտրությունների օրինագիծը: Դետաքրի է, որ ՀՀԴ-ն դրանից հետո կարողացավ շատ հանգիստ անցկացնել օրենքը և արդեն ապրիլից սկսվեցին ընտրական գործընթացները: Ապրիլի 27-ից Հայաստանի խորհրդությունը որպես օենտիր հեռացավ ասպարեզից: Հունիսի 21, 22, 23-ին տեղի էին ունենալու խորհրդարանական ընտրությունները: Այս պայմաններում որպեսզի ձերբազատի իրեն պառակտիչ գործելառի որակումից, կառավարող կուլիցիայի մեկ նաևնակիցն իրականացրեց մայիսի 28-ի ակտի ընդունումը և արևմտահայ 12 պատգամավորների ընդգրկումը մի խորհրդարանում, որը, ըստ էության, արդեն գոյություն չուներ: Այս քաղաքական քայլի տրամաբանությունն արտահայտում է հենց Ս. Վրացյանը՝ հայտարարելով, թե տեսեք մենք ամեն ինչ արեցինք Միացյալ Հայաստան ստեղծելու համար, սակայն Պողոս Նուբարի պատվիրակությունը և Հայ ժողովրդական կուսակցությունը խանգարեցին մեզ: Ակնհայտ է, որ արդեն բացարձակ խորհրդարանական մեծամասնություն ունեցող կառավարող կուսակցությունը ոչ մի կերպ չէր համաձայնվելու Փարիզի Հայոց ազգային պատվիրակության առաջադրած Միացյալ Հայաստանի պետական կազմակերպությունը հիմնադրելու պայմաններին: Դենց դրամով պետք է բացատրել 1919 թ. աշնանը Ազգային պատվիրակության (Վ. Թեքեյանի նախագահությամբ) և ՀՀ կառավարության ներկա-

յացուցիչների բանակցությունների տապալման գործընթացը¹:

Իրավական ակտն ունի օրինականության և բովանդակային, և ընթացակարգային-ձևային պահանջներ: Ցանկացած իրավական ակտի, այդ թվում այնպիսի կարևոր քաղաքական-իրավական մեջ նշանակություն ունեցող ակտի, ինչպիսին էր Միացյալ և անկախ Հայաստանի հոչական ակտը, ձևային-ընթացակարգային պահանջների պահպանումը շատ կարևոր են: Ընդդիմադիրների բողոքին Ս. Վրացյանը տարիներ հետո պատասխանում է, որ նրանց համար ակտի եռթյունը չէր կարևոր, այլ ձևը²: Սակայն ընթացակարգային կանոնները լոկ ձև չեն, այլ իրավաօրինականության երաշխիքներ, որոնց խախտումները քաղաքական ոչ կառուցողական մրնոլորտի, կուսակցական խարդավանքների պայմաններում հանգեցրեցին այդ կարևոր փաստաթղթի օրինականության լրիվ կորստին, ինչ մոտակա քաղաքական վճարակար հետևանքը եղավ ՀԺԿ-ի կոալիցիայից դուրս գալը (1919 թ. հուլիսի 24):

Միացյալ Հայաստանի կառավարության ստեղծման ջանքերը վերսկսվեցին 1920 թ. հունվարին: Յունվարի 19-ին Դաշնակիցների գերազույն խորհուրդն ընդունեց հետևյալ որոշումը. «1. Հայկական պետության կառավարությունը ճանաչված է (դե ֆակտո): 2. Սույն ճանաչումը չի կանխորշում այս պետության ապագա սահմանների խնդիրը»: Դրանից անմիջապես հետո ՀԺԿ-ի «ժողովուրդը» թերթը հրապարակեց «Մայիսի 28-ի ակտի գործնականը վերացված» հոդվածը³: ՀԺԿ-ն դեռևս չէր կորցրել

¹ Բանակցությունները տեղի ունեցան 1919 թ. հունվարի կեսերից մինչև 1919 թ. նոյեմբերի 6-ը, երբ Վ. Թեքեյանի առաջարկությամբ գրավոր կերպով արձանագրվեց բանակցությունների խզումը (բանակցությունների մանրամասնությունները հրատարակված են առանձին գրույկով՝ «Ս. Վրացյան Բանակցություններ Ազգ. պատվիրակության և Հայաստանի Հանրապետության միջև, 1920 թ., Բուտոն»): Բանակցությունների մասին տվյալներ կան նաև «Վրացյան Ս. Հայաստանի Հանրապետություն: Փարիզ, 1928» գրքի 298-308 էջերում: Բանակցությունների նիստերի արձանագրությունները՝ «Հայ-Հայկական բանակցություններ» վերնագրով հրատարակված են «Վեմ» Երկանյա հանդեսում:

² Տե՛ս «Վրացյան Ս. Հայաստանի Հանրապետություն, Փարիզ, 1928, էջ 281:

³ Հոդվածի իմանական միտքն արտահայտում են հետևյալ պարբերությունները, որը մեջքերում ենք ամբողջովին. «ՀՀ ճանաչման այն ձևը, որը ընդունել է գերազույն խորհուրդը խիստ քարենապաստ հետևանքներ կունենա հայ ժողովրդի ներքին կեանքում վերացնելով հատւածային և կուսակցական պայքարի սրությունը, որը առաջ եկավ մայիսի 28-ի ակտի հրատարակությունից հետո: Լորդ Կերգոնի հեռագիրը հայտնելով, որ ճանաչվում է Հայաստանի կառավարությունը, ընդգծում է, որ այդ ճանաչումը վերաբերում է ներկա Հայաստանին Երևան մայրաքա-

Միացյալ Հայաստանի կառավարություն ստեղծելու հույսերը: 1920 թ. փետրվարի 18-ին Հայաստանի կառավարությունը Պողոս Նուբարից ստացավ մի հեռագիր, որում նա հայտնում էր, թե ինքը ընդունում է այն պայմանները, որոնք Վ. Թեքեյանը մերժել էր: Մարտի 25-ին տեղի ունեցավ հանդիպում Նուբարի պատվիրակ Ս. Հարությունյանի և հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ս. Վրացյանի միջև, վարչապետ Ա. Խատիսյանի ներկայությամբ: Երևանը կտրականապես մերժեց կոալիցիայի գաղափարը և միացյալ կառավարություն ստեղծելու հնարավորությունը¹: Սա ազգային խայտառակություն էր, քանզի մերժվեց ազգային համաձայնության կառավարությունը, որը խիստ անհրաժեշտ էր հայ ժողովուն և նրա նորակազմ պետականությանը: Այդ ազգային համաձայնությունը պետք էր առաջին հերթին հենց դաշնակցականներին՝ թուրքական հարձակման մշտական սպառնալիքի պայմաններում, մայիսյան ապստամբության նախաչեմին: Անտարակուս, ազգային-քաղաքական համերաշխության չկայացումը հանրապետության կործաննան պատճառներից մեկն էր: Այսպիսով, Միացյալ և Անկախ Հայաստանի հոչակման գործընթացի իրավական կողմերի բացահայտումը հաստատում է այն օրինաչափությունը, որ քաղաքականության իրավաօրինականությունն ազգային պետականության կայացման հիմնասյուներից է: Եթե վերը նկարագրված գործընթացները տեղի ունենային իրավական օրինականության հունով, ապա դրանք չեն հանգեցնի դաշնակցական մենիշխանությանը, խորհրդարանում քաղաքական բազմազանության վերացմանը և հետևաբար մնացած ծանրակշիռ քաղաքական ուժերի օտարնանը: Մրանք այն ներքին պատճառներից էին, որոնք նպաստեցին հանրապետության անկմանը:

Դաքով և ոչ մի դեպքում չի վերաբերում Տաճկական Հայաստանին: Այստեղից պարզ է, որ հայկական ներկա կառավարությունը աշխարհի բախտը տնօրինող ների կողմից չի ճանաչվում միացեալ Հայաստանի կառավարություն: ... Թուրքական հարցի քննության ժամանակ ամենայն հավանությամբ Փարիզի արևմտահայ մարմինը կճանաչէի դաշնակիցների կողմից թուրքաՀայաստանի իրաւատեր, այնպես ինչպես կառավարությունը ճանաչեց Կովկասահայաստանի վերաբերմանը: Դրանից հետո հայութեան 2 հատվածների գերագույն մարմինները՝ Կովկասահայաստանի կառավարությունը և Փարիզի ազգային պատվիրակությունը, փոխադարձ համաձայնությամբ պիտի կազմեն Սիացեալ Հայաստանի կառավարություն (տես «Ժողովուրդ», թերթ, 1920 թ., Երևան, հունվար, թիվ 14):

¹ Այդ հանդիպման մասին տես **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն: Փարիզ, 1928, էջ 307-308:

Артур Вагаршян
кандидат юридических наук, доцент

Юридическое право в политике как предпосылка становления национальной государственности

РЕЗЮМЕ

Обстоятельства процесса принятия “Акта независимой и единой Армении” свидетельствуют, что закулисная манера деятельности правительства и правящей партии АРФ “Дашнакцутюн” больше напоминали политический заговор.

Правительство вменило себе право принять акт конституционного значения в обход парламента. Выявление правовых сторон процесса провозглашения Единой и Независимой Армении подтверждает ту закономерность, что юридическое право в политике является основой становления национальной государственности. Если выше изложенные процессы происходили бы в русле юридического права, то это не привело бы к дашнакскому единовластию, ликвидации политического плюрализма в парламенте и, следовательно, отчуждению оставшихся полновесных политических сил. Это были те внутренние причины, которые способствовали развалу первой армянской республики.

Artur Vagharshtyan
Candidate of Law, Associate Professor

The Policy of Judicial Legality as a Condition of Fulfillment of National Statehood

SUMMARY

The circumstances of the process of accepting “The Act of Independent and united Armenia” state , that the back-stage way of acting of the ARD leading party and government was more like a political conspiratorial imposition. The government retained the right to adopt an act of constitutional significance neglecting the parliament. The revelation of the judicial aspects of the process of declaration of the United and Independent Armenia proves the rule that the judicial legality of the policies is one of the cornerstones of the fulfillment of National Statehood. If the above-mentioned process had take place according to judicial legality they wouldn't have brought to the ARD monopoly, the destruction of political diversity in the parliament and consequently to the isolation of the other relevant political powers. These were some of the inner reason that contributed to the collapse of the First Armenian Republic.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՇՈՂԱՅԻՆ ՈՈՒՍԱՏԱՆԻ ՄՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ 1920-1921 թթ.

Կարեն Խաչատրյան
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Արտաքին քաղաքականության արևելյան ուղղությունը մշտապես գտնվել է ռուսական պետության ուշադրության կենտրոնում՝ թե կայսրության և թե խորհրդային ժամանակաշրջանում։ Արևելքում Ռուսաստանի դիրքերն ամրապնդելու, տարածաշրջանի երկրների վրա աղեցություն ներգործելու քաղաքականությունը պատմական տարրեր փուլերում տարրեր մարտավարություն է ունեցել։ Այդ քաղաքականության ոլորտում դարեր շարունակ գտնվում են նաև հայությունն ու Հայաստանը։ Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության հետևանքներն առավել ճակատագրական էին հայության համար հատկապես 1920-1921 թթ., երբ իշխանությունը Ռուսաստանում գտնվում էր բոլշևիկյան կուսակցության ձեռքում։

Պետք է նշել, որ խորհրդային իշխանությունն անմիջապես գործնական քայլերի դիմեց Արևելքի երկրներում, հատկապես՝ Թուրքիայում, հակամապերիալիստական շարժումներ հրահրելու ուղղությամբ։ 1917 թ. նոյեմբերի 20-ին (դեկտեմբերի 3-ին) ՈՍԴԽՀ ժողկոմխորհի կողմից հրապարակված «Ռուսաստանի և Արևելքի աշխատավոր մուսուլմաններին» կոչում մուսուլմանական աշխարհին հորոտու էր արվում՝ դուրս գալու գաղութատեր Եվրոպայի դեմ, հայտարարվում էր՝ Կ.Պոլիսօ զավթելու և իրանի ու Թուրքիայի բաժանման մասին պայմանագրերը «պատռելու և ոչնչացնելու» նասին։

Արևելքն Արևմուտքի դեմ հրահրելու բոլշևիկների քաղաքականությունը հետագա տարիներին ոչ միայն չքուլացավ, այլև՝ գնալով ավելի գործնական բովանդակություն ստացավ։ Հանաձայն բոլշևիկյան գաղափարախոսների, եթե նախկինում Արևելքում պայքար է ընթացել ցարական Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև՝ «Արևելքի ժողովուրդներին տիրելու և շահագործելու իրավունքի համար», ապա խորհրդային իշխանության օրոք՝ պայքար է գնալու «արևելյան ժողովուրդների վրա աղեցություն գործելու համար, պայքար հեղափոխության և հակահեղափոխության

միջև»: Այդ «պայքարում, – հայտարարում էր խորհրդային գործիչ Գ.Կ. Օրջոնիկիձեն, – չեն կարող չեզոք դիրք գրավող պետություններ լինել նաև Ռուսական կայսրության նախկին տարածքում»:¹

Անդրկովկասյան տարածաշրջանում խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության աշխատացման առաջին լուրջ արդյունքը հանդիսացավ Ադրբեջանի խորհրդայնացումը 1920 թ. ապրիլի 28-ին: Դրանում բոլշևիկներին մեծ աջակցություն էր ցուցաբերել Մուստաֆա Քենալի գլխավորած Թուրքիայի նորաստեղծ Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը: Ադրբեջանի խաղաղ խորհրդայնացումից մի քանի օր անց, 1920 թ. մայիսի 4-ին, Մոսկվա՝ ՌՍԴԲՀ ժողովունիորիի նախագահ Վլադիմիր Լենինին, ուղղված գեկուցագրում Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամներ Ս.Ս. Կիրովը և Գ.Կ. Օրջոնիկիձեն տեղեկացնում էին. «Բաքվում հեղափոխության օգտին բավականին ակտիվ դեր խաղացին թուրք ասկյարները և սպաները...»:² Այդ մասին է նշվում նաև ՌՍԴԲՀ արտաքին գործերի ժողովունատի 1919-1920 թթ. տարեկան հաշվետվության մեջ. «Քենալականները մեզ հետ կապի մեջ մտան Ադրբեջանի միջոցով, որտեղ նրանց հանախոների խումբն օժանդակել էր հեղաշրջմանը և այն բանին, որպեսզի ադրբեջանական հեղափոխական կառավարությունը հրավիրեր կարմիր գորքերին»:³

Կառավարության անունից Մ. Քենալը 1920 թ. ապրիլի 26-ին նամակով դիմել էր Վ. Լենինին: Փաստաթղթում շարադրված էին քենալականների արտաքին քաղաքականության որոշ դրույթները՝ առաջարկվում էր դիվանագիտական սերտ հարաբերություններ հաստատել երկու երկրների միջև և ռազմական դաշինք կնքել ընդդեմ իմաստերիալիստական Արևմուտքի: Նամակում խորամանկորեն նշվում է նաև, որ անհրաժեշտության դեպքում՝ Թուրքիան պատրաստ է ռազմական գործողություններ ծավալել «հմագերիալիստական Յայաստանի դեմ»:⁴

Խորհրդային Ադրբեջանը Մոսկվայի կողմից հայտարարվեց տարածաշրջանում «հեղափոխության առաջամարտիկ», որտեղից բոլշևիկները

¹ Օրջոնիկիձե Գ.Կ., Ընտիր հողվածներ և ճառեր, Երևան, 1950, էջ 68, 71:

² Хейфец А.Н., Влияние СССР на угнетенные народы Востока (Сб. Великий Октябрь и народы Востока), Москва, 1957, с. 56.

³ Յայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1972, էջ 478:

⁴ Документы внешней политики СССР, т. II, Москва, 1958, с. 725-729.

պետք է «գրոհեին մենշկիկների և դաշնակցականների ազգային բուրժուական հակահեղափոխական կառավարությունները»:¹ Եվ իրոք, դժվար չէր կռահել, որ «Ադրբեջանում հաստատվելուց հետո, բոլշևիկների հետևյալ քայլը պիտի լիներ՝ մտնել նաև Վրաստան ու Հայաստան: – Նշում է Հովհաննես Քաջազնունին, – Ժամանակի խնդիր էր սա»:²

Հայաստանը խորհրդայնացնելու հրատապ խնդիրը Մոսկվան առաջին հերթին կարևորում էր քենալական Թուրքիայի հետ անմիջական հաղորդակցության ցանաքային կապ հաստատելու անհրաժեշտությամբ: Ըստ բոլշևիկների՝ ինպերիալիստական Արևոտքի դեմ պայքարում մեծ էր լինելու մուսուլմանական Արևելքի դերը, իսկ այստեղ «առաջանարդիկի» դերը պետք է ստանձներ տարածաշրջանի «ամենազարգացած պետականությունը կրող» քենալական Թուրքիան:

Այսպիսով, համագործակցության առաջին փուլում բոլշևիկաքենալական հարաբերությունները պայմանավորվելու էին «հակախմաբերիալիստական պայքարի նշանաբանով»: Սակայն, եթե քենալական Թուրքիայի հետ դաշինքը բոլշևիկներին անհրաժեշտ էր տարածաշրջանում ազդեցությունը տարածելու, համաշխարհային հեղափոխությունը դեպի Արևելք զարգացնելու, մուսուլմանական աշխարհը Արևոտքի դեմ պայքարի հանելու համար, ապա քենալականներին այլ բան էր հարկավոր՝ խորհրդային Ռուսաստանից ստանալ քաղաքական աջակցություն և նյութական օգնություն, ամրապնդել իշխանությունը Թուրքիայում և փրկել կայսրությունն անխուսափելի թվացող կործանումից: Հետագայում անցնել «պանթուրքական» զավթողական ծրագրերի իրականացմանը՝ Անդրկովկասով միանալ «արյունակից եղբայրներին» Կովկասում և Միջին Ասիայում, անցնել Ուրայսան լեռնաշղթան: Իրադարձությունների նման զարգացումը, իհարկե, կործանարար կլիներ Ռուսաստանի համար, ուստի ռուս-թուրքական ռազմավարական շահերը չեին կարող համընկնել: Սակայն մյուս կողմից՝ միջազգային ոչ նապաստավոր իրադրությունը խորհրդային Ռուսաստանին և քենալական Թուրքիային ստիպում էր զնալու «միասնական» հակախմաբերիալիստական ճակատի ստեղծմանը: Ուստի քենալարուշևիկյան հարաբերությունները դատապարտված էին կրելու երկակի բնույթ:

¹ Орджоникидзе Г.К., Изданные статьи, Москва, 1957, с. 56.

² Քաջազնունի Յ., Յ.Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Երևան, 1994, էջ 35:

Խորհրդային Ռուսաստանի և քենալական Թուրքիայի միջև ցամաքային կապը պետք է հաստատվեր Հայաստանի տարածքով՝ հարկավոր էր համաշխարհային հեղափոխության գաղափարները Կարմիր բանակի սվինների վրա տարածել դեպի «նիրիից արթնացող Արևելք»։ Քենալականների դրդմամբ Բաքուն Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններից պահանջում է գրավել Ղարաբաղը, Զանգեզուրը, Նախիջևանը, Շառուր-Դարալազյազը, Օրդուբադը և Զուլֆան՝ Ադրբեջանին նվիրաբերելու և Թուրքիայի հետ կապ հաստատելու նպատակով։ Խորհրդային պետության առաջնորդ Վ. Լենինին 1920 թ. հունիսի 29-ին ուղղված նամակում տեղեկացնելով Բաքվի նման ակնկալիքների մասին, ՌՍԴԲԿ արտգործողությունը գ. Չիչերինը տալիս է իր գնահատականը. «Արևելքում մեր ամբողջ քաղաքականության համար ճակատագրական սխալ կլիներ, եթե մենք սկսենք հենվել մեկ ազգային տարրի վրա՝ ընդդեմ մյուս ազգային տարրի»¹։

Սակայն դա չխանգարեց, որպեսզի խորհրդային գործերը զինագրավեն Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը։ Այսպիսով, խորհրդային արևելյան քաղաքականության աշխուժացման արդյունքում Հայաստանը, հակառակ իր կամքին, չհայտարարված պատերազմի մեջ էր ներքաշվում Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի հետ։ Եթե նկատի ունենանք, որ նման իրավիճակ էր հասունանում նաև Թուրքիայի հետ, որն իր ռազմական ներխուժման սպառնալիքի տակ էր պահում Հայաստանի արևմտյան սահմանները, ապա պարզ է դաշնում, որ 1920 թ. ամռանը Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվել էր օրիհասական դրության մեջ, վտանգված էին նրա անկախությունն ու անվտանգությունը։

Հայաստանի հետ տարածքային վեճերում Ադրբեջանին և Թուրքիային պաշտպանելու պահանջով հանդես եկան ՌԿ(թ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն և 11-րդ կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի առանձին անդամները։ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի հետ համատեղ 1920 թ. հունիսի 10-ին ՌԿ(թ)Կ կենտկոմ ուղարկած նամակում պահանջվում է Ղարաբաղը և Զանգեզուրը հանձնել Ադրբեջանին։ Դա հիմնավորվում է նրանով, որ հակառակ դեպքում՝ «կիսափանվի հեղափոխության

¹ Տես Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник документов и материалов, отв. ред. В.А. Микаелян, Ереван, 1992, էջ 515-518:

զարգացումը Թուրքիայում»:¹ Ավելի վաղ, հուլիսի 8-ին, ՌՍԴԲԿ ազգությունների գործերի ժողովում ի. Ստալինը հայտնում է Օրջոնիկիձեին. «Իմ կարծիքով, չի կարելի անվերջ լարախաղացություն անել կողմերի միջև, պետք է պաշտպանել նրանցից մեկին: Ներկա դեպքում (խոսքը Ղարաբաղի մասին է - Կ.Խ.), իհարկե՝ Աղրբեջանին, Թուրքիայի հետ միասին: Ես խոսել եմ Լենինի հետ, նա չի առարկում»:²

Նման պայմաններում Հայաստանի նկատմամբ իր դիրքորոշումը կտրուկ փոխում է նաև Գ. Զիշերինը՝ խորհրդային ազդեցիկ ղեկավար գործիչներից թերևս միակը, որը փորձում էր զսպել Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի, Աղրբեջանի և խորհրդային ազդեցիկ մի շարք գործիչների «հարձակողական քաղաքականությունը»: 1920 թ. հուլիսի 30-ին ՌԿ(բ)Կ կենտրոնի քաղբյուրո ուղղված «Հատկապես գաղտնի» գեկուցագրում Զիշերինը նշում է. «Անհրաժեշտ է օգտվել ընկ. Սերգոյի (Գ. Օրջոնիկիձեի - Կ.Խ.) ներկայությունից, որպեսզի լուծվի Հայաստանի հարցը՝ կապված քեմալականների դրության հետ: Վերջիններս սպառագինության պակասի պատճառով մոտ են վախճանի:... Նրանց սպառագինություն հնարավոր է ուղարկել միայն տարանցիկ ճանապարհով Հայաստանի վրայով: Քիմա հայերը հարվածում են թուրքերին և խիստ լկտիացել են:... Ընկ. Սերգոյի խոսքերով՝ փորձել ստանալ դաշնակներից Հայաստանով տարանցիկ ճանապարհի իրավունք առանց որևէ վերահսկողության ներկայում անհնարի է: Ընկ. Սերգոն պնդում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացման համար պահանջվում են ոչ այնքան շատ գորքեր:... Այդ դեպքում՝ Հայաստանի խորհրդայնացումը հույժ ամհրաժեշտ է: Առանց դրա մենք չունենք իսկական շփում Թուրքիայի հետ: Քեմալականների վախճանը մեզ ուժգին հարված կհասցներ Արևելքում (ընդգծումը մերմ է - Կ.Խ.):»: Հաջորդ օրը, 1920 թ. հուլիսի 31-ին, ՌԿ(բ)Կ կենտրոնի քաղբյուրոն քննարկում և ընդունում է Հայաստանի վերաբերյալ Զիշերինի առաջարկությունը:³

Այսպիսով ՌԿ(բ)Կ կենտրոնի քաղբյուրոն հաստատում է Հայաստանը խորհրդայնացնելու օրոշումը, կարևորելով այն խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև «իրական շփում» հաստատելու անհ-

¹ Նույն տեղում, էջ 529-531:

² Նույն տեղում, էջ 524:

³ ՀԱԱ, հավաքածու 1, գ. 2, թ. 74-75:

րամեշտությամբ: Սակայն Ռուսաստանի արտաքին դրությունը 1920 թ. ամռանը այնքան արագ էր փոխվում, որ Հայաստանը խորհրդայնացնելու որոշումը շուտով չեղյալ համարվեց: Օգոստոսի սկզբին պատասխանելով Վ. Լենինի կողմից իրեն հասցեագրված հետևյալ երկտողին. «Չե՞ր կարծիքը: Նետաձգել (ընգնածք է Լենինի կողմից - Կ.Խ.) Հայաստանի խորհրդայնացումը», խորհրդային պատասխանատու դեկավար գործիչ Ն. Կրեստինսկին հայտնում է. «Հայաստանի խորհրդայնացումը մենք արդեն հետաձգել ենք, հարկավոր է հետաձգել նաև Վրաստանի խորհրդայնացումը»:¹

1920 թ. օգոստոսի սկզբին Թիֆլիսում վերսկսվեցին ընդմիջված խորհրդահայկական բանակցությունները: Դրանք ավարտվեցին ՌՍԴԲԿ - կառավարության և Հայաստանի հանրապետության միջև օգոստոսի 10-ին ստորագրված համաձայնագրով: Ռուսաստանը թեև «ճանաչում էր Հայաստանի հանրապետության անկախությունն ու լիակատար ինքնուրույնությունը», սակայն համաձայնագիրն առավել կարևորվում էր նրանով, որ իրավական ձևակերպում էր ստանում խորհրդային գործերի կողմից Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի «ժամանակավոր» գինագրավումը:²

Հավատարիմ մնալով իր արևելյան քաղաքականության սկզբունքներին, խորհրդային Ռուսաստանը վճռականապես հանդես եկավ նույն օրը ստորագրված Սկրի պայմանագրի դեմ: «Եվ դա ոչ թե այն պատճառով, որ պայմանագիրն ուղղված էր Թուրքիայի շահերի դեմ, այլ այն, որ արմատապես հակասում էր իր իսկ շահերին», և ոչ միայն Հայաստանի հարցում: Ռուսաստանը չէր կարող հանդուրժել, որ «հայերն իրենց անկախությունը ստանային Անտանտի տերությունների օգնությամբ և դրանով իսկ ընդմիշտ կախված լինեին նրանցից: Այդ Հայաստանը, – իրավացիորեն եղրակացնում է ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը, – կխանգարեր «համաշխարհային հեղափոխության» ալիքների տարածմանը Արևելքում և խորհրդային Ռուսաստանին ու «հեղափոխական» Թուրքիային կրաֆաներ միմյանցից»:³

Սկրի պայմանագիրը նպաստեց քենալարուշկիւյան համագործակցության հետագա ակտիվացմանը: Կողմերի միջև 1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում նախաստորագրած «Մրտագին և անկեղծ բարեկամության

¹ Ленин В.И., Неизвестные документы. 1891-1922 гг., Москва, 1999, док. 241, с. 359.

² Տես Նագորնի Կարախ 1918-1923 թ., էջ 574-575:

³ Տես Գալոյան Գ.Ա., Հայաստանը և մեծ տերությունները (1917-1923), Երևան, 1999, էջ 283, 287:

մասին» պայմանագրի նախագծի տարբերակներից մեկի համաձայն՝ Նրանք պարտավորվում էին «կարծ ժամանակում ձեռնարկել անհրաժեշտ բոլոր միջոցները Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև հաղորդակցության ճանապարհները բացելու համար»:¹

Քենալաբոլշևիկյան մերձեցումն առավել ամրապնդվեց Կոմինտերնի գործկոնի կողմից 1920 թ. սեպտեմբերի 1-8-ը Բաքվում հրավիրված Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարում: Համագումարի կողմից ընդունված փաստաթղթերում Հայաստանը ներկայացվում է որպես «միջազգային իմաստիալիզմին դաշնակից պետություն», կոչ է արվում «սրբազն պատերազմով» Ելենել Նրա դեմ: Համագումարին նաև ակցող կոմունիստ հայ պատվիրակները համդես եկան խորհրդային հանրապետությունների օգնությամբ Հայաստանը խորհրդայնացնելու կոչով: Նրանք համոզված էին, որ դա է «փրկության միակ ուղին», այլապես՝ դաշնակցական Հայաստանը վերջնականապես կգլորվի Արևմուտքի գիրկը և կղառնա «հեղափոխական Արևելքի վրա իմաստիալիստական Արևմուտքի հարձակման հենադաշտ»:

Համագումարի կողմից ընտրված Քարոզչության և գործողության խորհրդի նախագահությունը սեպտեմբերի 18-ին հավանություն է տալիս խորհրդի կողմից սեպտեմբերի 17-ին ներկայացված «Մերձավոր Արևելքի քաղաքական ներկա պահի մասին» գեկուցագրին, որը նշակել էր ՌՍԴՌ արտգործողկոնմատի պատասխանատու աշխատակից Ա. Սկաչկոն: Փաստաթղթում առաջին հերթին խիստ քննադատվում է 1920 թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը, նշվում է, որ այն «կարող է ուժգին հարված հասցնել բոլք-ազգայնական շարժմանը և խափանել Արևելքում համաշխարհային հեղափոխության զարգացումը»: Դրանից խուսափելու համար առաջարկվում է հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնել քենալականներին, որպեսզի Հայաստանի վրա նրանց ռազմարշավի միջոցով լուծվի Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը: Փաստաթղթը, որպես Քարոզչության և գործողության խորհրդի նախագահության «Եղրակացություն», սեպտեմբերի 19-ին ուղարկվում է Կոմինտերնի գործկոմի նախագահություն և ՌԿ(բ)Կ կենտկոմ, պատճեն՝ խորհրդային Ռուսաստանի արտգործողկոնմատ: Պետք է ենթադրել, որ «Եղրակացությունն» արժանացել է խորհրդային ամենաբարձր դեկավարության հավա-

¹ Армянский вопрос. Энциклопедия, Ереван, 1991, с. 232.

նությանը, այլապես ինչով բացատրել, որ նրա երևան գալուց ընդամենը մի քանի օր անց քենալական Թուրքիան դավադրաբար, առանց պատերազմ հայտարարելու, լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսեց Հայաստանի դեմ:

Թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի պարտությունը հնարավորություն տվեց Խորհրդային Ռուսաստանին 1920 թ. նոյեմբերի վերջին - դեկտեմբերի սկզբին իրականացնելու Հայաստանի խորհրդայնացումը: Հայաստանի առաջին հանրապետության համար ստեղծված թե ներքին և թե արտաքին ծանր պայմաններում խորհրդայնացումն անխուսափելի էր և, կարծում ենք, այլընտրանք չուներ:

Հայաստանի խորհրդայնացումով տարածաշրջանում ստեղծված քաղաքական նոր իրադրությունը ստիպեց Մոսկվային ճշգրտումներ նացնելու խորհրդային արևելյան քաղաքականության մեջ: ՈԿ(թ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոյի կողմից դեկտեմբերի 4-ին մշակված «Թուրքական հարցի մասին» բանաձևի նախագծի վերաբերյալ լրացումներում Վ. Լենինը գրում է. «Զիավատաք քենալականներին, նրանց գենք չտրամադրեք, բոլոր ջանքերն ուղղեք թուրքերի շրջանում խորհրդային ագիտացիա անցկացնելու, ամուր հիմքերի վրա հիմնված և սեփական ուժերով հաղթանակի հասնելու ունակ խորհրդային կուսակցություն ստեղծելուն»:¹

Այսպիսով, Թուրքիան և «ամբողջ Արևելքը» խորհրդայնացնելու բոլշևիկյան ծրագրերը դեռևս շարունակում էին օրակարգում մնալ: Այդ ծրագրերի իրականացման գործում որոշակի դեր կարող էր ունենալ նաև Խորհրդային Հայաստանը: Պատահական չէ, որ Խորհրդային Հայաստանի արտգործժողովում պատասխանատու աշխատակից Ս. Պետրոսյանի կողմից 1920 թ. դեկտեմբերի կեսերին պատրաստված «Խորհրդային Հայաստանի Արևելքի քաղաքականության մասին» գեկուցման մեջ նշվում է, որ Խորհրդային հռչակվելուց հետո Հայաստանը «պիտի կատարի իր կողմից ավանգարդի դերը հետամնաց Արևելքի մեջ՝ տարածելու համար հեղափոխական սերմերը տառապող աշխատավոր ժողովուրումների մեջ և ստեղծելու Արևելյան ազգերի մի նոր ֆեղերացիա, որը Անդրկովկասյան ֆեղերացիայի հետ միասին պիտի կապվի հեղափոխական Ռուսաստանին»: Այնուհետև նշելով, որ «Հայաստանը պետք է դառնա միջնորդը Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության», Պետրոսյանը

¹ Ленин В.И., Неизвестные документы. 1891-1922 гг., с. 404.

հայտնում է, որ այդ խնդիրները իրականացնելու համար ՀՍԽՀ արտգործողկոմատի համակարգում պետք է ստեղծել «Արևելքի բաժին», որը կհանագործակցի Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեյջանի արտգործողկոմատների համապատասխան բաժինների հետ:

Զեկուցագրի մի ամբողջ բաժին Մ. Պետրոսյանը նվիրում է թուրքական թեմային: «Ինչպես ենք բարարել Թուրքիան սովորակացիայի» վերնագիրը կրող այդ բաժնում հեղինակը մասնավորապես նշում է՝ առաջին հերթին հարկավոր է Թուրքիան ողողել Խորհրդային գործակալներով (գերադասելի են ռուսաստանցի և ադրբեյջանցի թուրք մտավորականները), որոնք այնտեղ պետք է հիմնեն գաղտնի կազմակերպություններ և հեղափոխությունը տարածեն թուրքերի մեջ, իսկ գաղտնի այդ կազմակերպությունների «ընդհանուր դեկավարությունը պետք է լինի Հայաստանի մեջ»: Ահա թե ինչպիսի դերի, ըստ Պետրոսյանի, պետք է հավակներ Խորհրդային Հայաստանը Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության ոլորտում: Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին իրադարձությունների հետագա զարգացումները, Թուրքիան խորհրդային ուղեծրում պահելու համար Հայաստանից ոչ թե դա էր պահանջվելու, այլ «տարածքային առավելագույն զոհաբերություններ»:

Հայաստանի խորհրդայնացումով առաջին պլան մղվեց խորհրդաթուրքական նոր կոնֆերանս իրավիրելու հարցը: Հայ-թուրքական սահմանի որոշման հարցը Ռուսաստանի իշխանությունները շարունակում էին կապել խորհրդաքննալական հակամագերիալիստական դաշինք ստեղծելու խնդրի հետ, որը կազմում էր բոլշևիկների արևելյան քաղաքականության առանձքը: Միևնույն ժամանակ, Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների համար ակնառու էին դարձել քենալականների «երկդիմի կեցվածքը» և նրանց զավթողական քաղաքականության նկրտումները: Այստեղ է որ Խորհրդային Հայաստանի դերը կարևորվում է Ռուսաստանի կողմից: 1921 թ. դեկտեմբերի 5-ին ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրո ուղղված զեկուցագրում արտգործողկոմ Զիշեհինը նշում է. «Ես միշտ ասել եմ, որ եթե Թուրքիայի քաղաքականությունը Կովկասում Վերածվի զավթողականի՝ Հայաստանը դրա դեմ պատճեց կրաօնա և կպաշտպանի մեզ»:¹

Ի տարբերություն բոլշևիկյան շատ գործիչների՝ քենալականների նկատմամբ այլ Վերաբերմունք ուներ Հայաստանում ՈՍԽՀ կառավա-

¹ АВП РФ, ф.04, Секретариат Чичерина, оп. 39, папка 232, д. 52987, л. 66.

բության լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանը: Ծիշտ գնահատելով Արևելքում տեղի ունեցող իրադարձությունները, քենալական շարժման բուն եռթյունը, Լեգրանը գտնում էր, որ իրականում քենալականները շարունակում են երիտրուրքերի զավթողական, պանթուրքական քաղաքականությունը Անդրկովկասում: 1920 թ. դեկտեմբերի 22-ին Չիչերինին ուղղված հեռագրում Լեգրանը նշում է. «Հայաստանում խորհրդային հեղաշրջումը թուրքերի քաղաքականության մեջ չառաջացրեց և ոչ մի շրջադարձ Հայաստանի անկախության նկատմամբ: Նրանք պահպանում են թշնամական դիրքը... քաքցնում են իրենց սեփական անվտահությունը խորհրդային Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության նկատմամբ: Ինձ թվում է, թե թուրքերը մեզ ուզում են մեկուսացնել Արևելքում անմիջական գործունեությունից»:¹

Նշենք, որ խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական որոշ շրջանակներում նույնպես առկա էին հակաքենալական տրամադրությունները: 1920 թ. դեկտեմբերի վերջին Մոսկվայում հրավիրված Համառուսաստանյան խորհուրդների 8-րդ համագումարին խորհրդակցական ձայնով մասնակցող ընդդիմության ներկայացուցիչներ մենշևիկ Ֆ. Դանը և սոցիալիստ-հեղափոխական (Էսէռ) Վոլսկին պահանջեցին անմիջապես խզել Ռուսաստանի հարաբերությունները Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ: Նրանք իրավացիորեն անդում էին, որ Մուստաֆա Քեմալը երկդիմի քաղաքականություն է վարում խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ: Վոլսկու կողմից առաջարկված «Արևելյան քաղաքականության վերաբերյալ սոցիալիստ-հեղափոխականների փոքրանամության թեզիսներում» նշվեց. «Քեմալ փաշայի գլխավորած շարժումը նպաստում է թուրքական իմաստիալիզմի ծրագրերի իրականացմանը, նրանք ձգտում են անջատել Կովկասը Ռուսաստանից և Կովկասի ժողովուրդներին ենթարկել Թուրքիային»:² Սակայն բոլշևիկյան մենատիրության պայմաններում նման իրատեսական մոտեցումները դատապարտված էին անտեսման: Համագումարը միաձայն հավանության արժանացրեց լենինյան արևելյան քաղաքականության իհմունքները: Համագումարի կոմունիստական ֆրակցիայի նիստում եգրափակիչ խոսքում Լենինը նշեց, որ հարկավոր է բարեկամական հարաբերություններ ունենալ քենալական-

¹ Տես Ավետիսյան Յ.Ա., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 353:

² Восьмой Всероссийский съезд Советов. Стенографический отчет, Москва, 1921, с. 52.

ների հետ, և նրանց օգնություն տրամադրելով՝ ընդհանուր պայքար ծավալել միջազգային իմաստիալիզմի դեմ:¹

Համաշխարհային հեղափոխության շահերին պատրաստ էին ծառայեցնել հայ ժողովրդին և Հայաստանը նաև կոմունիստ հայերը: 1920 թ. դեկտեմբերի 23-ին տեղի ունեցած Հայկոմկուսի ժողովում ՀՍԽՀ արտգործողեկոն Ալ. Բեկադյանը խորհրդային Հայաստանը հռչակեց «համաշխարհային կոմունիստական բանակի զորամասերից մեկը», որի նպատակն է լինելու՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի հետ նիասին Արևելքում պայքարել միջազգային իմաստիալիզմի դեմ:²

Խորհրդային Հայաստանի և հայ ժողովրդի շահերը հերթական անգամ ստորադասվեցին բոլշևիկյան արևելյան քաղաքականության հեռանկարներին Մոսկվայի և Կարսի 1921 թ. խորհրդա-թուրքական կոնֆերանսում:

Մոսկվայի կոնֆերանսի նախօրյակին հակահայկական բովանդակությամբ դիմումներ հղեց Վ. Լենինին խորհրդային Ադրբեյջանի դեկավարությունը, հանձին հեղկոմի նախագահ Ն. Սարիմանովի: Նշենք, որ խորհրդաթուրքական կոնֆերանսին նշանակված թուրքական պատվիրակությունը դեպի Մոսկվա ճանապարհին Կարսից ժամանեց Բաքու և այստեղ բազմաթիվ հանդիպումներ ունեցավ Ադրբեյջանի դեկավարության հետ: Դրանց արդյունքում նշակվեցին թուրք-ադրբեյջանական համատեղ գործողությունների ծրագրեր՝ Հայկական հարցում Մոսկվայի վրա ճնշումներ գործադրելու նպատակով:

Ծրագրի մասն էր կազմում 1921 թ. փետրվարի կեսերին Լենինին հասցեագրված Սարիմանովի նամակը: Լենինը նամակին ծանոթանում է փետրվարի 19-ին և նրանում Սարիմանովի կողմից արծարծված առավել կարևոր հարցերի տակ ընդգծումներ կատարում: Սարիմանովը Լենինին մասնավորապես հայտնում է, որ խորհրդաթուրքական բանակցություններում «քուրքերի համար ամենանուրբ հարցը հայկականն է: Այդ հարցում նրանք առավելագույն եռանդ են հանդես բերել, որպեսզի այն իրենց օգտին լուծվի»: Ադրբեյջանի հեղկոմի նախագահը շեշտը դնում է նրա վրա, որ «Եթե Հայկական հարցի պատճառով (ընդգծումները կատարված են Լենինի կողմից - Կ.Խ.) Մոսկվան իրենից հրի անկարացիներին (թեմա-

¹ Տես Լենին Վ.Ի., ԵԼԺ, հ. 42, էջ 154-155:

² Տես Բեկադյան Ալ., Նամակներ, հոդվածներ, փաստաթղթեր, Երևան, 1981, էջ 84:

լականներին - Կ.Խ.), ապա նրանք, հուսալքված, կարող են նետվել Անգլիայի գիրկը»: Նարիմանովը Լենինին «նախազգուշացնում է», որ «Զիշերինը շփոթում է Արևելյան հարցը, նա չափազանց շատ է հրապուրված Յայկական հարցով, և հաշվի չի առնում այն ամենը, ինչը կարող է պատահել, եթե անկարացիների հետ խզումը տեղի ունենա հենց Յայկական հարցի պատճառով»: Նամակի վերջում Նարիմանովը նշում է, որ «Եթե ցանկանում ենք Արդրեցանը մեր ձեռքին պահել, ապա պետք է ինչ գնով ուզում է լինի անկարացիների հետ ամուր դաշինք կնքել», ինչը «մեզ կրերի մուսուլմանական ամբողջ Արևելքը»:¹ Պարզ է, որ Լենինի ընդգծումները նշանակում էին, որ նա հիմնականում համաձայն էր Նարիմանովի եզրահանգումների հետ:

Ինչպես ռուս-թուրքական կոնֆերանսին նախորդող շրջանում, այնպես էլ ընթացքում հակահայկական քարոզչություն էր Վարում ի. Ստալինի ղեկավարած ՌՍԴԲԿ ազգությունների ժողկումատց: Վերջինիս պաշտոնաթերթը «Ժիզն նացիոնալնուստեյ» (Ազգությունների կյանքը) պարբերականի 1921 թ. մարտի 4-ի համարում լույս տեսավ «Յայաստանը և Թուրքիան առաջիկա կոնֆերանսուն» առաջնորդող հոդվածը: Թուրքամետ հայացքներով հայտնի Ա. Սկաչկոյի հեղինակած այդ հոդվածում հայ ժողովրդին կոչ է արվում «ղեկավարվել ազգային մեծագույն զոհաբերությունների վերաբերյալ կոմինտերնական սկզբունքով և հրաժարվել ոչ միայն Մեծ Յայաստանի... այլև, հնարավոր է, նույնիսկ մշտապես հայկական անվանված հողատարածքների միավորման ավելի համեստ ցանկությունից: Յայաստանին... այլ ելք չի մնում, – եզրակացնում է Սկաչկոն, – քան հաշտվել դրա հետ, և համաշխարհային հեղափոխության շահերին զոհաբերել և իր երբեմնի հողատարածքները, և իր ժողովրդի այնտեղ մնացած հատվածները»:²

«Ուսւ-թուրքական բարեկամության և եղբայրության մասին» մարտի 16-ի մոսկովյան «դավադիր գործաքրով» խորհրդային Ուսւսաստանը ճանաչեց թուրքական «Ազգային ուխտը», Թուրքիային նվիրաբերեց Կարսի մարզը և Սուլմալուի գավառը: Ինքնավար տարածքի կարգավիճակով խորհրդային Արդրեցանի խնամակալությանը փոխանցվեց Նախիջևանի Երկրամասը՝ պայմանով, որ վերջինս այն չի գիշելու մի երրորդ պետութ-

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 614-616.

² Скачко А., Армения и Турция на предстоящей конференции. „Жизнь национальностей“, Москва, 4 марта, 1921.

յանը: Ո՞չ Խորհրդային Ռուսաստանը, և ո՞չ էլ քենալական Թուրքիան որևէ իրավասություն չունեին առանց հայկական կողմի մասնակցության որոշելու թուրք-հայկական սահմանագիծը: Ռւստի իրավացի է սփյուռքահայ իրավաբան-պատմաբան Շ. Թորիկյանը, երբ եզրահանգում է, որ «Հայաստանի տարածքային հարցերին վերաբերող պայմանագրի կետերը չեն կարող լինել իրավական պարտավորություն Հայաստանի համար»:¹

Եթե ռուս-թուրքական պայմանագրով հայ ժողովրդի շահերը ոտնահարվեցին, ապա ինչպես բոլշևիկները, այնպես էլ քենալականները բավարարված էին: Խորհրդային կառավարությունը և նրա նախագահ Վ. Լենինը պայմանագիրը կարևորում էին բոլշևիկյան արևելյան քաղաքականության հեռանկարներով, այն համարում էին իհմնարար, որը միայն իրենց «ազատում է մշտական պատերազմներից Կովկասում»:²

Մոսկվայի պայմանագիրը նպաստեց քենալական Թուրքիայի ինքնահաստատմանը և անկախության ամրապնդմանը, միջազգային ասպարեզում նրա դերի ուժեղացմանը: Խոսելով Հունաստանի նկատմամբ Արևմուտքում տարած հաղթանակների մասին, Մուստաֆա Քենալը շեշտում է, որ դա հնարավոր դարձավ, որովհետև «թիկունքում՝ հյուսիսում և արևելքում, հանգստությունը լիովին ապահովված էր Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բարեկամությամբ և նրա առատաձեռն օգնությամբ»:³

Մոսկվայի կոնֆերանսում հայ ժողովրդի շահերի անտեսման կապակցությամբ հայկական կողմը ապրիլի 15-ին բողոքի հուշագիր ներկայացրեց ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմ և Վ. Լենինին: «Կոնֆերանսի արձանագրություններից չի երևում, – նշվում է ՀՄԽՀ արտգործժողովում Ալ. Բեկզադյանի կողմից պատրաստված այդ հուշագրում, – թե արվել է գոնե մի չնչին փորձ՝ պահպանելու այն հողերն ու շրջանները, որոնք կենսական նշանակություն ունեն երիտասարդ և փոքր Խորհրդային Հայաստանի համար»:⁴

Մեկ այլ բողոքի դիմումում, որն ուղղված էր Վ. Լենինին, կուսակցական հայ գործիչներ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը և Վահան Տեր-Վահանյանը վերջինիս ուշադրությունն են իրավիրում հայության կորուստների և նրա նկատմամբ թուրքերի գործած ոճրագործությունների փաստերի վրա:

¹ Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային իրավունքը, Բեյովուք, 1976, էջ 107:

² Լենին Վ.Ի., Ելժ. հ. 43, էջ 181:

³ Арапов С.И., Воспоминания советского дипломата, Москва, 1960, с. 91.

⁴ Տես Ավետիսյան Յ.Ա., Ծշկ. աշխ., էջ 354-355:

Տեր-Գաբրիելյանն ու Տեր-Վահանյանը նշում են, որ դրան է նպաստել նաև մի շարք բոլշևիկ ազդեցիկ գործիչների գործունեությունը, որոնք՝ «խաղալիք դառնալով» քենալականների ձեռքին, սադրանքներ են նյութել հայ ժողովողի դեմ: Նշելով Նարիմանովի, Պավլովիչի, Ստասովայի, Էլիավայի, Ակազյոյի անունները, Տեր-Գաբրիելյանը և Տեր-Վահանյանը պահանջում են հեռացնել նրանց քաղաքական աշխատանքից և բաց դատ կազմակերպել նրանց նկատմամբ, որովհետև՝ «Աջակցել Թուրքիային Հայաստանի դեմ (դաշնակցական, թե խորհրդային՝ միևնույն է), նշանակում է հայ ժողովողի գլխովին կոտորելու և բնաջնջելու փաստացի սադրանք»:¹

Մոսկվայի ռուս-թուրքական ոչ օրինական պայմանագրով որոշված թուրք-հայկական սահմանագիծը չնշին փոփոխություններով վերահաստատվեց 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրված անդրկովկասաթուրքական «Բարեկամության մասին» պայմանագրում: Վերջինիս տակ դրված էր նաև Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչ ստորագրությունը:

Քենալական Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի փոխադարձ պայմանավորվածությանը կողմերը Կարսի պայմանագիրը վավերացրեցին միաժամանակ՝ 1922 թ. մարտի 16-ին:² Այս, մարտի 16-ին, Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի տարեդարձի օրը: Այս փաստը ևս մեկ անգամ հուշում է. կար բոլշևիկյան Ռուսաստանը, կար քենալական Թուրքիան, նրանց կողմից ստորագրված «Բարեկամության և Եղբայրության մասին» պայմանագիրը, որով վերջիններս միջև բաժանեցին հայկական տարածքները: Հատկանշական է, որ Կարսի պայմանագրի վավերացմանը նվիրված Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի 1922 թ. մարտի 16-ի հանդիսավոր նիստում էրգորումից ընտրված պատգամավոր Յուսեյն Ավնի բեյը վստահ հայտարարեց. «Մարտի 16-ի օրը, որը մեր դժբախտության օրն էր (1920 թ. մարտի 16-ին Անտանտի դաշնակից պետությունները կ. Պոլսում ցուել էին օսմանյան խորհրդարանը, իսկ նրա մի շարք իթիհարական անդամներին աքսորել Մալթա կղզի - Կ.Խ.), ներկայումն դարձել է, և ես դա հայտարարում եմ մեծ հպարտությամբ, տոնա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Պայմանագիրը վավերացրեցին Համառուսաստամյան կենտգործկոմի նախագահությունը (Տես ՀԱԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 46, թ. 35) և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը. 172 կողմ, 12՝ դեմ և 3՝ ձեռնպահ ձայններով (Տես ՀԱԱ, ֆ. 114, գ. 1, գ. 221, թ. 144):

կան օր ինչպես մեր, այնպես էլ ռուսների համար»:¹

Եթե Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակը Ստալինը ժամանակին համարեց «այսպես կոչված հայկական «պրոբլեմի» ամենածիշտ լուծումը,² ապա Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի բացման 2-րդ - տարեդարձին նվիրված 1922 թ. մարտի 1-ի հանդիսավոր նիստում Մուստաֆա Քեմալ փաշան հայտարարեց. «Այսպես կոչված «հայկական հարցը», որը ձգտում էին լուծել ավելի շուտ կապիտալիստական աշխարհի տնտեսական, այլ ոչ հայ ժողովորդի իրական շահերից ելնելով, իր ամենածիշտ լուծումը գտավ Կարսի պայմանագրում (Ծափահարություններ)»:³

Խորհրդային Ռուսաստանի ճնշումների ներքո ստորագրելով Կարսի պայմանագիրը Խորհրդային Հայաստանը թեև ճանաչեց Մոսկվայի պայմանագրով գծված հայ-թուրքական սահմանը, սակայն նրա իշխանությունները առիթը բաց չէին թողնում այդ կապակցությամբ իրենց դժգոհությունը արտահայտելու համար: Կարսի պայմանագիրը կարևորելով հարևանների հետ հաշտ ապրելու և տարածաշրջանային խաղաղությունը պահպանելու անհրաժեշտությամբ, նրա տակ իր ստորագրությունը դրած ՀՄԽՀ արտգործժողկոմ Ասքանազ Մռավանը նշում է. «Մենք չենք կարող երբկիցե իրաժարվել հողային պահանջներից, որոնք մեզ համար անհրաժեշտություն են, մեր կենսունակության և ապրելու կարելիության առաջին պայմանը»:⁴ Սակայն հայ կոմունիստները Հայկական հարցի լուծումը կապում էին «միջազգային հեղափոխության բախտի հետ»,⁵ և համոզված էին, ինչպես նշում է Ալ. Մյասնիկյանը, որ Թուրքիայի օգնությամբ Արևելքը ինպերիալիզմից ազատագրելուց հետո «ինքնստինքյան կլուծվեն և սահմանային, տարածքային խնդիրները»:⁶

Ինչպիսի սին հույսեր, իրականում՝ «Ավելի ծանր և ավելի անօգուտ խաղաղություն, քան Կարսինն է, հազիվ թե կարելի է գտնել պատմության էջերում»,⁷ – արձանագրում է հեղափոխական պատմաբան Բագրատ Բոր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, գ. 1, գ. 221, թ. 142:

² Правда, Москва, 4 декабря, 1920.

³ ՀԱԱ, ֆ. 162, գ. 2, գ. 162, թ. 21:

⁴ Խորհրդային Հայաստան, Երևան, հոկտեմբերի 21, 1921, թիվ 201:

⁵ Լուկաշին Ս., Հոդվածներ, գեկուցումներ, ճառեր, Երևան, 1986, էջ 156:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 4004, գ. 1, գ. 67, թ. 7:

⁷ Տես Բօրյան Բ., Армения, международная дипломатия и СССР, часть II, Москва-Ленинград, 1929, էջ 163:

յանը և իրավացիորեն նկատում, որ այն, «Ըստ Էռլյան, այնպես էլ ֆորմալ, քաղաքական և միջազգային իրավական նորմերի տեսանկյունից ինքնուրույն փաստաբուղք չի հանդիսանում, այլ կրկնում և ամրագրում է 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը»:¹ Յետևաբար, քանի որ Մոսկվայի պայմանագիրն իր հերթին ստորագրվել էր միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքների խախտումներով (կողմերն առանց որևէ լիազորության միջամտել էին այն չստորագրած ինքնիշխան պետության (պետությունների) տարածքային ամբողջականության հարցերին), ուստի Կարսի պայմանագրի նկատմամբ Յայաստանը իրավական պարտավորություն կրել չի կարող:

Այսպիսով, ինչպես ժամանակին դիպուկ նկատել է նույն Բորյանը, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով Խորհրդային Յայաստանը դարձավ խորհրդային արևելյան քաղաքականության «փորկագինը» և շղթայվեց «համաշխարհային հեղափոխության գաղափարախոսության ամուր շղթաներով».² Կարելի է ամփոփել, որ Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունը նպաստավոր չէր ինչպես Յայաստանի առաջին հանրապետության, այնպես էլ Խորհրդային Յայաստանի համար: Վերջինիս սահմանների որոշման հարցում Խորհրդային Ռուսաստանը չպաշտպանեց հայ ժողովրդի շահերը, դրանք զոհաբերեց քեմալական Թուրքիայի հետ համագործակցության վրա հիմնված իր արևելյան քաղաքականության հեռանկարներին:

¹ Տես նույն տեղում, էջ 300-301:

² Տես նույն տեղում, էջ 263:

Карен Хачатрян
кандидат исторических наук, доцент

**Армения в сфере восточной политики
Советской России в 1920-1921 гг.**

РЕЗЮМЕ

Восточная политика Советской России в 1920-1921 гг. основывалась на принципах тесного сотрудничества с кемалистской Турцией, которую большевики считали “авангардом мировой революции на мусульманском Востоке”. По замыслу большевиков, именно кемалисты должны были возглавить борьбу мусульманского Востока против западного империализма.

В сфере восточной политики Советской России и советско-кемалистских отношений находилась и Республика Армения. Советизация последней в конце 1920 г. стала главным результатом активизации восточной политики большевиков и советско-кемалистского военно-политического сотрудничества. Дипломатическим же результатом восточной политики большевиков стали подписанные в 1921 г. советско-турецкие договоры – московский и карсский. По московскому русско-турецкому договору от 16-го марта большевиками были незаконно (вопрос решался без представителей суверенной Армении, а стороны не имели каких либо правовых полномочий) уступлены Турции армянские территории Карса и Ардагана, Сурмалинский уезд (со священной для армян горой Аракат); под протекторат Советского Азербайджана на правах автономной территории был передан Нахичеванский уезд (на тех же правах в начале июля 1921 г. большевиками Азербайджану был незаконно передан Нагорный Карабах).

В дальнейшем - под жестким политическим давлением большевиков делегация Советской Армении была вынуждена поставить свою подпись под карским советско-турецким договором от 13 октября 1921 г. – непосредственно вытекающим из неправового московского договора. Исходя из этого, армянская сторона не может нести какие-либо международно-правовые обязательства по отношению к пунктам договоров, касающихся вопросов армяно-турецкого территориального разграничения.

Таким образом, Армения стала “разменной монетой” в восточной политике большевиков, Советская Россия не стала на защиту интересов армянского государства и армянского народа, принесла их в жертву основанной на сотрудничестве с кемалистской Турцией перспективам своей восточной политики.

Karen Khachatryan
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Armenia in the Sphere of Eastern Politics of Soviet Russia between 1920-1921

SUMMARY

The eastern politics of the Soviet Russia between 1920-1921 was founded on the principles of close cooperation with the Kemalist Turkey, which the Bolsheviks considered “the leader of World Revolution in the Muslim East”. The Bolsheviks intended the Kemalists to lead the struggle of the Muslim East against the Southern Imperialism. Armenia, too, was involved in the sphere of the eastern politics of the Soviet Russia and Soviet-Kemalist relationship. At the end of 1920 the sovietization of Armenia became the major impetus for activating the eastern politics of the Bolsheviks and Soviet-Kemalist military political cooperation. The diplomatic achievement of the eastern Bolshevik politics was the signing of the Soviet-Turkey treaties of Moscow and Kars in 1921. Under the Moscow Russian-Turkish treaty of March the 16th, the Bolsheviks illegally ceded Armenian territories of Kars, Ardahan and Surmalu (alongside Ararat, the holy Armenian mountain) to Turkey (the matter was settled in the absence of representatives of sovereign Armenia, whereas the parties were not legally empowered). Nakhijevan was made an autonomous Soviet Azerbaijan protectorate. Likewise, early in the July of 1921 Nagorno Karabakh was illegally passed to Azerbaijan by the Bolsheviks.

Later on under the harsh pressure of the Bolsheviks the Soviet Armenian delegation was forced to sign the Kars Soviet-Turkish treaty of October the 13th, 1921 directly deriving from the illegal Moscow treaty. Accordingly, the Armenian party couldn't assume any international-legal liability to the treaty provisions connected with the matters of Armenian-Turkish territorial delimitation. Hence, Armenia became a “small coin” in the eastern politics of the Bolsheviks. The Soviet Russia refused to protect the interests of the Armenian State and Armenian people and as a result of the cooperation with the Kemalist Turkey sacrificed them for its perspectives on eastern politics.

**К ВОПРОСУ О СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ РАССМОТРЕНИИ
АЛЕКСАНДРА ПОЛЬСКОГО (02.12.1920) И МОСКОВСКОГО
(16.03.1921) ДОГОВОРОВ ИЛИ ЗА ЧТО АРМЕНИЯ ДОЛЖНА БЫТЬ
ВВЕК БЛАГОДАРНА РОССИИ**

Бабкен Арутюнян

доктор исторических наук, профессор,
член-корреспондент НАН РА

21 октября сего года на странице REGNUM//*Новости//Политика* появилась статья Яны Вернер под заглавием “Армения должна быть век благодарна России за Московский договор 1921 года”¹. Не знаю, существует ли на самом деле данный автор? Потому что я, по крайне мере, такого историка не знаю. Но безотносительно к этому, сама статья поражает своей безграмотностью. Автор негодует, что “Когда в марте этого года в 90-летнюю годовщину российско-турецкого Московского договора состоялся визит в Москву турецкой делегации во главе с премьер-министром этой страны Реджепом Тайипом Эрдоганом, некоторые армянские СМИ разразились истерией по поводу торжественного празднования “союзной” России этой “черной” даты. А в Ереване АРФ “Дашнакцутюн” устроила “цирк” с передачей Российскому посольству символического гроба с требованием признать Московский договор “незаконным.” На гробу была надпись “Почтовый ящик посольства РФ Для русско-турецкого договора”, а внутри гроба было письмо к посольству и копия Московского договора 1921 года. Представитель молодежного крыла АРФ “Дашнакцутюн” Артур Казарян, входивший в группу организаторов всей этой клоунады, заявил, что гроб сей – “для мертворожденного договора.” Почему Московский договор, одобренный впоследствии Армянской ССР в форме подписания и ратификации ею практически дублирующего его Карского договора, должен считаться “мертворожденным” Казарян, полагаем, вряд ли смог бы на уровне здравого смысла объясниТЬ”.

¹ <http://www.regnum.ru/news/polit/ 1458194.html>

Между тем публикация профессором Бакинского университета Джамилем Гасанлы на странице ИА REGNUM уникальных архивных документов должна умерить пыл армянских комментаторов, а также гробовых дел мастеров из АРФ “Дашнакцутюн”. Как показывают документы, Московский договор был подписан с огромным трудом и благодаря упорству и твердои позиции Наркоминдела Советской России Г.Чичерина. Применительно к Армении договор должен считаться огромным приобретением и поводом для ликования, и армянская нация должна всю свою последующую историю быть благодарна Москве за то, что большевики ценой огромных усилий настояли на условиях этого договора. Поэтому как альтернативой Московскому договору применительно к Армении мог быть только Александропольский договор 1920 года. Пора это понять! Другой альтернативы у армян уже не было !..¹ После этой бравады автор заявляет: “Но давайте будем реалистами – если бы Советская Россия в лице Г.Чичерина при переговорах вокруг Московского договора не выдержала такого огромного дипломатического натиска и упорства Анг尔斯кого правительства, и в какой-то момент дала слабину, и согласилась на закрепление армяно-турецких границ по условиям Александропольского договора (а все шло именно к этому, и судьба Армении висела на волоске), то в октябре 1921 года Армянская ССР по-прежнему подписала бы Карсский договор с совершенно иными, чем сегодня, границами. И это были бы границы, определенные Александропольским договором, в пределах которых сегодня не поместились бы даже те остатки населения Армении, которые она имеет после катастрофической эмиграции последних лет. Если бы Г.Чичерин не выдержал и согласился на возвращение Армении к границам, определенным Александропольским договором, как того настойчиво требовали турки, то армяне точно так же молча подписали бы и ратифицировали Карсский договор с совершенно иными границами. Поэтому вместо того, чтобы приносить к Российскому посольству этот идиотский гроб, пусть армянские комментаторы и политики в ноги кланяются России за то, что она ПОДАРИЛА, да, да, именно пода-

¹ Там же.

рила армянам территорию в три раза превышающую ту, которая была отведена Армении подписанным ею же Александропольским договором.¹ В принципе здесь можно было бы прекратить и без того затянувшееся цитирование, однако не могу удержаться, чтобы не привести дальнейшие выводы этого новоявленного лжеисторика: “А что, собственно, армяне ожидали от Советской России? Того, что она ринется в ненужную для нее войну с Турцией и будет завоевывать для них Карс, Van, Эрзерум и другие территории? Или того, что Москва и Ангора отдадут Армении населенный преимущественно азербайджанцами Нахичевань? Мало им было населенных азербайджанским большинством Зангезура, Гейчи и Эриванского уезда? Тон заявления главы армянской делегации на Московской конференции, народного комиссара иностранных дел Армении А.Бекзадяна был таков, будто он представлял “государство-победителя”. Нетрудно догадаться, каков был бы исход переговоров, если бы Ангора вела их не с Москвой, а с Бекзадяном, и за спиной последнего не стояла бы Советская Россия.”²

Сногшибательны и последние предположения провидца-историка, по всеи вероятности, азербайджанца по национальности, для пущей объективности взявшего псевдоним “инородца”: “Современная армянская элита должна осознать, что советизация Армении спасла их страну и расширила территорию по сравнению с тем, что она имела бы, не вступи Красная Армия на территорию этой страны”.³

К сведению автора, я не дашнак и вообще не состою ни в одной из политических партий. Я беспартийный. И изложенное ниже является лишь результатом историко-географического сопоставительного исследования Александропольского и Московского договоров.

В советской историографии был сильно раскритикован Александропольский договор, заключенный между Кемалистской Турцией и Республикой Армении. И наоборот, историки чрезмерно расхваливали русско-турецкий Московский договор от 16 марта 1921 года,

¹ Там же.

² Там же.

³ Там же.

подчеркивая его положительную роль для дальнейшей судьбы армянского народа. Дело дошло аж до того, что многие советские, а также и армянские историки заявляли, подобно теперешней Яне Вернер, что якобы по Александропольскому договору территория Армении сократилась чуть ли не втрое по сравнению с территорией современной Республики Армения, то есть восстановились условия Батумского договора 1918 года. Это говорит по меньшей мере о том, что текст Александропольского договора они (впрочем как и Яна Вернер) даже не соизволили прочесть. Потому что на самом деле в территориальном отношении Московский договор был даже хуже Александропольского. Сопоставительный анализ этих двух договоров выявляет, однако, довольно интересные детали, которые, хотелось бы, представить на суд читателей. Согласно Александропольскому договору, заключенному между Республикой Арменией и Турцией "...граница между Арменией и Турцией начинается от места впадения реки Каракс в Аракс до северо-западной части Тихниса – западнее Большого Кемли – западнее Кизилта до Б.Агбабы, далее по районам Шаруро-Нахичеванскому и Шахтахтинскому. Которые расположены южнее линии Каки-Даг 10282, высота – 8262, гора Камасу 8100, селение Курт-Кулаг, гора Саам 7868, точка 3680 по реке Арпачай (карта 5 верст в диаметре 1908), Сарабулаг 8711, станция Арапат до реки Аракс в том месте, где река Каракс впадает в Аракс."¹ Относительно армяно-турецкой пограничной линии в Договоре между Россией и Турцией говорится: "Северо-восточная граница Турции определяется: линией, которая, начинаясь у деревни Сарп, расположенной на Черном море, проходит через гору Хедисимта, линией водораздела горы Шавшет – горы Канны-даг, она следует затем по северной административной границе Ардаганского и Карсского санджаков – по тальвегу рек Арпа-чай и Аракс до устья Нижнего Каракс (подробное описание границы и вопросы к ней относящиеся определены в приложении 1 (А) и 1 (В) и на прилагаемой

¹ "Геноцид армян, ответственность Турции и обязанности мирового сообщества", т.2, ч.1., М., 2003, с.291

карте, подписанной обеими Договаривающими сторонами).¹ Из отмеченной пограничной линии отрезок границы от речки Карасу до Нижней Карасу не относится к ССР Армении, а, согласно Московскому договору, проходит по границе Азербайджанской ССР. Получается, что, во-первых, несмотря на громогласные заявления, Московский договор, по крайней мере в этой части, вновь утвердил условия Александропольского договора, уступив еще примерно 150 кв. км во вред ССР Армении. По Александропольскому договору армяно-турецкая пограничная линия начиналась с горной высоты Боль-Агбаба, что легко объясняется тем обстоятельством, что с согласия турков грузины оккупировали Ардаганский и Чылдырский районы Республики Армении. Однако, необходимо отметить, что в планах Кемалистской Турции, как будет показано далее, эти районы, как и ряд территорий, принадлежащих Республике Грузии, рассматривались как части Турецкой Республики. По поводу Нахичевани также сохраняется в обоих договорах удивительное соответствие. Так, в Александропольском договоре отмечено: "...по районам Шаруро-Нахичеванскому и Шахтахтинскому, которые расположены южнее линии Каки-Даг 10282, высота – 8262, гора Камасу 8100, селение Курт-Кулаг, гора Саам 7868, точка 3680 по реке Арпачай (карта 5 верст в дюйме 1908), Сарабулаг 8711, станция Арапат до реки Аракс в том месте, где река Карасу впадает в Аракс".² А в Московском договоре в приложении 1С о территории Шаруро-Нахичевани написано: "Территория Нахичевани. Станция Арапат – гора Сарау-Булаг (8071) – Кемурлю-даг (6839), (6930) – 3080 – Саят-даг (7868) – деревня Курт-кулаг (Кюрт-кулаг) – Гамесур-даг (8160) – высота 8022 – Кюки-даг (10282) и восточная административная граница прежнего Нахичеванского уезда".³ Даже беглое сопоставление обоих ссылок показывает, что насчет Нахичевани однозначно все совпадает. Возникает вопрос, на что же

¹ "Документы внешней политики СССР", т.3, М., 1959, с.598 (далее ДВП СССР).

² "Геноцид армян...", т.2, ч.1., с.291 (статья 2).

³ ДВП СССР, т.3, с.604.

были направлены усилия Советской России в вопросе ССР Армении?

– Разве что на то, чтобы уступить Турции еще примерно 150 кв. км. Или это упорная борьба советской дипломатии заключалась в том, чтобы во время переговоров о мире в Александрополе посол РСФСР товарищ П.Мдивани провоцировал турков, говоря: “Почему вы предлагаете только реку Аракс (Арпачаá) как будущую границу”¹.

Есть еще одно обстоятельство в упомянутых договорах, наводящее на некоторые мысли. Как по Александропольскому, так и по Московскому договорам к Турции переходил Сурмалинский уезд, который на самом деле не входил в состав Османской империи, не считая срока кратковременной оккупации с 1590-ого по 1603 год. Советская Россия, признав “Национальный обет” Турции, не имела никаких обязательств по отношению к передаче этой территории Турции. Следовательно, если даже предположить, что Первой Республике Армении под давлением Турции пришлось уступить Сурмалинский уезд, то Советской России после уступки Карской и Батумской областей ничего не приуждало передавать Турции еще и этот плодородный уезд. Тщательный анализ документов почти не оставляет сомнения в том, что договоренность между Советской Россией и Турцией по поводу Сурмалинского уезда была скорее всего достигнута еще до заключения Александропольского договора. Дело в том, что Александропольский договор не только был грабительским, но и страшно унизительным для правительства РА, уже прекратившего свое существование. Турецкая сторона, в буквальном смысле душившая армянскую делегацию во время переговоров, навязывая всевозможные тяжелые условия для подписания договора, заставила делегацию поставить свою подпись под следующими пунктами: “...в районах, уступленных Турции настоящим договором, имеющих неоспоримую, историческую, этническую и юридическую связь с Турцией”, “...Правительство Армении соглашается не иметь сверх жандармерии при легком оружии и в количестве, достаточном для охранения порядка и

¹ “Геноцид армян...”, т.2, ч.1., с.290. См. также: Kazim Karabekir. İstiklal Harbimiz. Cikaran: Yaynevi. İstambul, 1964. P.952.

безопасности страны, иной военной, для охраны границ, силы, кроме отряда в 1500 штыков, при 8 горных или полевых орудиях и 20 пулеметах. Воинская повинность не будет в Армении обязательной. Правительству Армении предоставляется право строить крепости (укрепления) и устанавливать в них тяжелые орудия, необходимые для защиты страны от внешних нападений, в количестве, которое оно найдет нужным, при условии не устанавливать орудий 15-сантиметрового калибра и дальнобойных орудий, употребляемых как в армянской, так и в других армиях", "Правительство Армении настоящим соглашается разрешать политическим представителям или посланнику Турции, который по заключении мира будет пребывать в Эривани, по его желанию производить инспекцию и расследование по вопросам, касающимся указанных выше условий. Со своей стороны правительство ВНС Турции обязуется предоставить Армении свою вооруженную помощь, когда того потребует внешняя или внутренняя опасность и когда Республика Армения обратится к нему с указанным ходатайством", "Эриванское правительство соглашается признать и объявить Севрский договор, который категорически отвергнут Правительством ВНС Турции, аннулированным и.т.д."¹.

По сути, как ни прискорбно признать, Александропольский договор не является договором, заключенным между двумя равноправными государствами, а вернее документом, закрепляющим положение уже несуществующего государства в статусе полуколонии Турции. При факте существования этого договора просто диву даешься, почему турецкая делегация не создав никаких трудностей для армянской стороны, Агбанский район бывшей Карской области уступила РА.

Однако прежде хочется остановиться еще на одном вопросе. Казалось, что после советизации Армении, большевистская власть должна была бы любой ценой отказаться от Александропольского договора. Более того, советские историки считают, что после советизации Армении, правительство Республики Армении не имело

¹ "Геноцид армян"..., т.2, ч.1, с.291-292.

никакого права подписывать Александропольский договор. Однако, как ни странно это было, руководство Советской Армении в лице Дро Канаяна и его советника Силина сделали все, чтобы Александропольский договор был заключен. Руководитель армянской делегации, находящийся в Александрополе, А. Хатисян, перед подписанием договора сделал запрос новым властям относительно того, правомочен ли он подписывать данный документ. Запутанный и непонятный ответ Дро Канаяна, вероятно, обусловленный тем, что тот руководствовался инструкциями находящегося рядом Силина, косвенно указывал на то, что договор может быть подписан. Однако делегация А.Хатисяна также имела свои определенные интересы и вовсе не была прочь подписать документ, имеющий, по мнению его руководителя, временный характер. Относительно Александропольского договора С.Врацян пишет следующее: "Нет сомнения, что армянским большевикам под давлением Москвы пришлось бы подписать Александропольский договор так же, как принудительно подписали через год более позорный Карсский договор. С национальной точки зрения Александропольский договор был исторической необходимостью, несчастьем, однако неизбежным"¹. На самом деле армянская делегация была невправе подписывать договор, мотивируя это лишь тем обстоятельством, что турки, при отказе подписать договор, могли бы продвинуться дальше, принося новые бедствия армянскому народу, а большевистские власти, желая освободиться от всякой ответственности, косвенно склонили армянскую делегацию к подписанию. Во всяком случае это может подтвердить следующая цитата из обращения Дро Канаяна - А.Хатисяну: "От имени революционного правительства сообщаю Вам, что Вы свободны подписать или нет."² Получается, будто делегация получила право на свободные действия, однако, учитывая то обстоятельство, что Дро позволил Хатисяну подписывать, нужно предположить, что большевистские власти были весьма обеспокоены тем, что

¹ С.Врацян, Республика Армения, Тегеран, Тип. "Алик", 1982, с.504 (на арм.яз.)

² Там же, с.506.

делегация может не подписать договор и всячески косвенно подталкивали к этому. Армянская делегация, безусловно, подписала договор, преследуя свои далеко идущие цели, однако, если договор подписали бы советские власти, то делегация предпочла бы отказаться от этой программы. Даже председатель Ревкома Армении С.Касьян, одобрав подписание договора, сказал С.Врацяну, что, мол “хорошо сделали, что подписали договор, насмотря на то, что мы потом откажемся от него.”¹

То, что кое-как было скрыто во время подписания Александропольского договора, выявилось во время заключения Московского договора. Известно, что по проекту договора от 24 августа 1920 года Советская Россия фактически признала “Национальный обет” Турции, по которому Батумская и Карсская области являлись неотъемлемыми частями Турции. Иными словами, это именно та территория, которая фактически по Брест-Литовскому договору от 3-его марта 1918 года оказалась под контролем Османской империи. Сурмалинский уезд не входил в территорию, отмеченные национальным обетом, следовательно Советская Россия ни в коем случае не уступила бы его Турции без определенной компенсации. И Московский договор четко показывает, какой была компенсация. В частности, в Договоре сказано: “Турция соглашается уступить Грузии суzerenитет над портом и городом Батумом и территорией, лежащей к северу от границы, указанной в статье первой нынешнего Договора, и составляющей часть Батумского округа.”²

Московский договор был заключен между Советской Россией и Турцией без участия Закавказских советских республик, подобно обыкновенной разбойной сделке. По этому договору Турция признавала право Советской России на преобладающую часть Закавказья, за исключением Карской и значительной части Батумской области, право на которые признавалось за Турцией. Однако по Московскому же договору Советская Россия присоединила

¹ Там же.

² ДВП СССР, т.3, с.598 (статья 2).

к Республике Грузии 3000 кв. км., когда Сурмалинский уезд имел площадь в 3750 кв.км. В политике альтруистов не бывает. Естественно, что разницу в 750 кв.км Турция должна была вернуть. Теперь все становится на свое место. По Александропольскому договору именно 750 кв.км из Карской области Турция отсекла в пользу Армении. ССР Армении (после 1936 г. Армянская ССР) до административного деления республики на области состояла из 37 районов. Один из этих районов - Амасийский - был создан на территории, занимавшей северо-восточную часть бывшей Карской области и составляющей 608 кв.км.¹ Безусловно, 608 кв.км не равнозначно 750-ти. Однако, нужно учесть еще и то, что по Александропольскому договору Армении отошли селения Тихнис (Тигнис,) Боль.Кымлу (в тексте Договора – ошибочно Бол.Кемли) и Кызыль-Даш(в тексте - Кызылта) с сопредельными территориями общей площадью примерно 140 -142 кв.км. Теперь становится ясно. Еще по Александропольскому договору Турция аннексирует не только Карскую область, но и Сурмалинский уезд Эриванской губернии, взамен уступив Армении эти 750 кв.км территории. И это та Турция, которая отделила от РА также районы Нахичевани, Шарура и Шахтахты. Уступка территории в 750 кв.км РА оставалась как-то необъяснимой и непонятной. Невольно приходишь к мысли, что договоренность существовала еще до заключения Александропольского договора. Ключом к разгадке стало выявление заблаговременно четко продуманной программы дележа между Советской Россией и Турцией.

С.Врацян, имея в виду время от Александропольского до Московского и Карского договоров, пишет: “Если большевики в самом деле были так влиятельны перед турками, то для них не было бы проблемы не признать подписи дашнаков и подписать более выгодный для Армении договор. Если большевики не должны были иметь такой силы завтра, то это означает, что и сегодня их обещания не

¹ “Армянская ССР. Административно-территориальное деление на 1-ое августа 1988 г., Ереван. 1988, с.115.

были цennыми".¹ Приходится удивляться наивности С.Врацяна. Большевикам не нужно было идти наперекор своим же договоренностям с турками, им нужно было просто свалить вину территориальных уступок на правительство Республики Армении и притом заявить, что им не удалось изменить условия уже подписанныго Александропольского договора. Соглашаясь с неизбежностью подписания договоров как Александропольского, так и Карсского под давлением Москвы, С.Врацян считает их подписание позором и несчастьем, однако и исторической необходимостью.² Необходимо отметить, что Врацян переоценивает возможности армянских большевиков, к которым даже не прислушались московские власти при подписании Московского договора и затем заставили бессловесное руководство Закавказских республик подписать Карсский договор.

При сопоставлении Александропольского и Московского договоров удивляет еще одно обстоятельство: почему Советская Россия по Московскому договору отдает Турции селения Тихнис (Тигнис,) Боль.Кымлу и Кызыль-Даш с сопредельными территориями. Факт, который не вписывается в здравый смысл. В вопросе уступки армянских территорий, как ни обидно для Яны Вернер, Московский и Карсский договоры были более позорными нежели Александропольский. Однако, если честно признаться, по части "позорности" особой разницы между этими договорами нет. Если по Александропольскому договору Армения превращалась в полуколониальную территорию, то по Московскому договору (копией которого явился Карсский договор) ССР Армении фактически превратилась в провинциальный приданок Советской России со всеми вытекающими отсюда последствиями.

Руководители ССР Армении, будучи беспомощными и безхребетными, и те были недовольны передачей указанных селений Турции. Тем более, что Советская Россия, уступив Турции вышеупомянутые селения, даже не попыталась отстоять историко-

¹ С.Врацян, Республика Армения, с.504.

² Там же.

культурную территорию средневековой столицы Армении Ани. И результатом подобного отношения незамедлил сказаться уже при заключении 13 октября 1921 года Карского договора, согласно которому граница ССР Армении изменена в районе Нахичеванского автономного района. Если прежде граница начиналась в месте впадения речки Карасу в Аракс, то после Карского договора примерно 150 кв.км, включающих треугольную территорию слияния рек Карасу и Аракс, горы Сарай-булаг и станцию Араздаян, отдаётся Армении.¹ Расчет прост: вы потеряли 140-142 кв.км, мы возвращаем вам такую же территорию. То, что в Нахичевани остались многочисленные армянские селения, Советскую Россию, конечно, не интересовало.

Хотелось бы остановиться еще на одной проблеме. В "Протоколе заключительного постановления мирных делегаций РСФСР и Республики Армении" русская сторона обещает добиться того, чтобы "1. Правительства РСФСР и АССР признают незыблемые права Республики Армении на территории спорных областей – Нахичеванского и Зангезурского уездов – и выведут из пределов этих уездов все воинственные части, находящиеся в подчинении командования РСФСР и АССР. 2. Что Правительство Республики Армении, с одной стороны, безоговорочно откажется от всяких притензий на область так называемого Карабаха, за исключением угла, образуемого восточной границей Ново-Баязетского уезда и частью восточной границы Шарур-Дараалагязского уезда с северной границей Зангезурского уезда – по условной линии от горы Гиналдаг и горы Чичакли (карта 10 верст в дюйме). II. Республика Армении, исходя из намерений дружественного разрешения спорных территориальных вопросов в областях Турецкой Армении с Правительством Великого Национального Собрания Турции, готова принять дружеское содействие в разрешении этих вопросов Правительства РСФСР после того, как: 1. Правительство Великого Национального Собрания Турции отведет свои войска за бывшую русско-турецкую границу 1914 г. 2. Правительство Великого

¹ ДВП СССР, т.4, с.429 (приложение 3).

Национального Собрания откажется от Брест-Литовского договора и Батумской конвенции. 3. Правительство Великого Национального Собрания признает безоговорочно независимость Республики Армении в границах, определенных мирным договором РСФСР с Республикой Армении.”¹. И если 28 октября 1920 года Советская Россия хоть обещала обеспечить безопасность юго-восточных границ Республики Армении в рамках русско-турецкой границы 1914 года, то в соглашении, подписанным между РСФСР и ССР Армении от 2 декабря 1920 года, признавалось право ССР Армении только на некоторую часть Карской области, которая была необходима для защиты железной дороги.² Не говоря уже о других обещаниях, которые могут стать предметом дальнейшего исследования, отметим, что Советская Россия при подписании Московского договора настолько забыла о своих обещаниях, что все свела к тому, чтобы турецкие пограничные укрепления (блокгаузы) находились бы на расстоянии 4-8 верст в целях безопасности железной дороги.

По итогам данного анализа можно прийти к следующим выводам:

а) русско-турецкое соглашение по отрезку северо-восточной границы Турции состоялось еще до подписания Александровского договора.

б) Сурмалинский уезд Республики Армении был захвачен Турцией с согласия Советской России, вместо которого Советская Россия присоединила к Советской Республике Грузии 3000 кв.км территории из Батумской области. И поскольку разница составила 750 кв.км., ССР Армении были переданы Агабинский район и селения Тихнис (Тигнис), Боль.Кымлу и Кызыльдаш с сопредельной территорией.

в) По Александровскому договору Республика Армения превращалась в полуколонию Турции. Советские власти добились того, чтобы договор подписали дашнаки, чтобы впоследствии можно было переложить всю вину на них. Однако, преследуя далеко

¹ “Геноцид армян”..., т.2, ч.1, с.199.

² Там же, с.289.

идущие цели, к большому сожалению, дашнаки сами не были против подписания договора.

г) По Московскому договору, во время подписания которого к переговорному процессу делегация ССР Армении даже не была допущена, закавказские советские республики просто были включены в Советскую империю, превратившись в самотелитов Советской России.

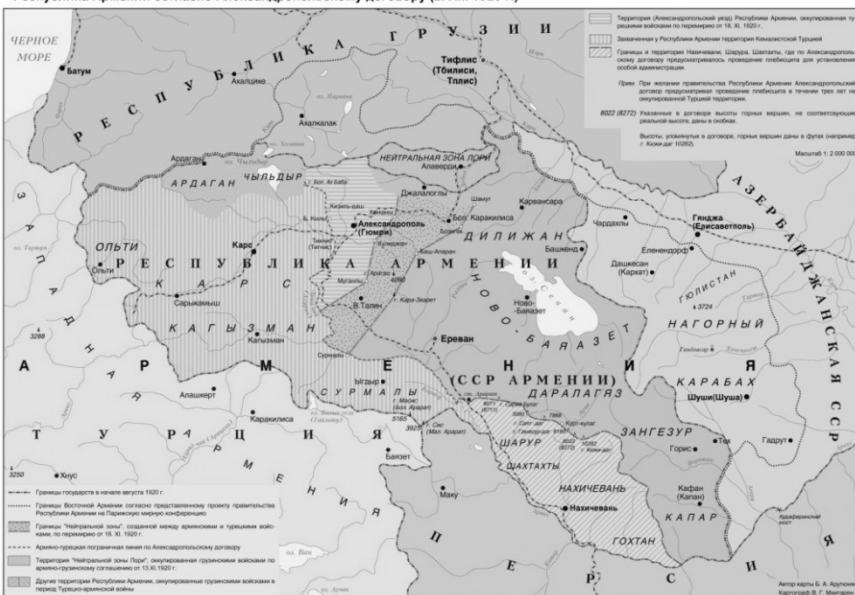
д) Советская Россия проводила империальную политику и ее интересовала лишь одна проблема, чтобы присоединить данную территорию к Советской империи, независимо от того, частью какой республики она станет. Интересы ослабевшей ССР Армении приносились в жертву империальным интересам Советской России.

Такова в действительности реальная картина сопоставления Александропольского и Московского договоров. Хотелось бы, чтобы автор, вместо того, чтобы выражать телячи́й восторг по поводу якобы уникальных документов, приводимых профессором Дж. Гасанлы, попробовала бы вникнуть в суть событий и документов. Тексты Александропольского и Московского договоров также являются уникальными документами, и их сопоставительны́й анализ отлично показывает двойственную политику Советской России в отношении к маленькой и беззащитной Армении. Это понимал не только Карабах, но и многие армянские деятели. Если бы дашнаки отказались от власти в пользу большевиков еще в мае 1920 года, то, без всякого сомнения, Советская Россия не уступила бы приграничные Карсский и Батумский области Турции, и юго-западные границы ССР Армении как минимум проходили бы по русско-турецкой границе 1914 года. Признаюсь, дашнакское правительство, в отличие от мусаватистского, во время так называемого Майского восстания 1920 г. упустило этот шанс. И если Республика Армения была бы советизирована еще до 28 апреля 1920 года, то совершенно по-другому были бы решены территориальные вопросы и в Закавказье, и в Западной Армении.

Границы Турции с ССР Армении и другими закавказскими республиками по Московскому русско-турецкому договору (16. III. 1921 г.)

Республика Армения согласно Александропольскому договору (2. XII. 1920 г.)

Բարեկեն Հարությունյան

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

Ալեքսանդրապոլի (2.12.1920) և Մոսկվայի (16.03.1921) պայմանագրերի համադրական քննության շուրջ

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Խորհրդային պատմագրությունում խորապես քննադատվում էր Քեմալական Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, ցույց էր տրվում 1921թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի դրական դերը հայ ժողովրդի կյանքում: Իրականում Մոսկվայի և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերի համադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ

ա/ Ռուս-թուրքական համաձայնությունը Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան սահմանի հատվածում կայացել էր մինչ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կնքումը:

բ/ Թուրքիան զավթեց Հայաստանի Հանրապետությունից Սուլմալուի գավառը Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնությամբ, որի դիմաց Խորհրդային Վրաստանին կցվեց Երեք հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք: Քանի որ Սուլմալուի գավառը 3750 քառ. կմ էր, ուստի տարածքային տարբերությունը վերացվեց Հայաստանին գիշելով Աղբաբայի շրջանը, Տիգնիս, Մեծ Ղմլու և Ղըզըլ-դաշ գյուղերը՝ իրենց շրջակայքով, որը կազմում է ճիշտ 750 քառ. կմ: Անհասկանալի է, թե ինչու Խորհրդային Ռուսաստանը գիշեց այդ տարածքները Թուրքիային:

գ/ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանը վերածվում էր Թուրքիայի կիսագաղութի:

դ/ Մոսկվայի պայմանագրով Անդրկովկասի Խորհրդային հանրապետությունները պարզապես ներառվում էին Խորհրդային կայսրության մեջ:

ե/ Խորհրդային Ռուսաստանը վարում էր որոշակի կայսերապաշտական քաղաքականություն, որին հետաքրքրում էր միայն մի խնդիր. այս կամ այն տարածքը ներառել Խորհրդային կայսրության մեջ, անկախ այն բանից, թե այդ տարածքները որ հանրապետության մաս կկազմեն:

Babken Harutyunyan

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Associate Member of SNA of RA

**On the Comparative Analysis of the Agreements
of Alexandrapol (2.12.1920) and Moscow (16.03.1921)**

SUMMARY

The Alexandrapol agreement signed between the Kemalist Turkey and the Republic of Armenia was deeply criticized in the Soviet historiography and the positive influence of the Russian-Turkish agreement (March 16, 1921, Moscow) on the life of the Armenian people was indicated.

In fact, the comparative analysis of the Alexandrapol and Moscow agreements reveals that:

- a) The Russian-Turkish agreement was signed on the North-Southern border of Turkey before the signing of the Alexandrapol agreement.
- b) Turkey captured the province of Surmalu from the Republic of Armenia by the consent of the Soviet Russia and in return, the thousand square kilometers were joined to the Soviet Georgia. As far as the province of Surmalu was 3750 sq. km the territorial difference was eliminated ceding to Armenia the region of Aghbaba, the villages Tignis, Mets Ghmlu and Ghzl-dash together with their neighboring districts, which makes 750 sq km. It is beyond understanding why the Soviet Russia ceded those territories to Turkey.
- c) According to the Alexandrapol agreement Armenia was being converted into the semi-colony of Turkey.
- d) According to the Moscow agreement the Soviet Republics of Transcaucasia were simply involved in the Soviet Empire.
- e) The Soviet Russia was leading some kind of emperor-adoring policy which was only interested in including this or that territory in the Soviet Empire irrespective of the republic those territories will make part of.

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ ՊԱՅՍԱՍԱԳՐԵՐԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԳԱՄԱՏԱԿԱՆԸ

Արմեն Մարուքյան
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի, դրանց նախորդող կոնֆերանսների նախապատրաստման ու ընթացքի մասին բավական շատ է խոսվել ու գրվել ոչ միայն խորհրդային, այլև հետխորհրդային պատմագրության կողմից: Սակայն ներկայումս, մեր կարծիքով, ավելի շատ պետք է կենտրոնանալ ոչ այնքան հարցի պատմագիտական, որքան քաղաքական ու միջազգային իրավական գնահատականի վրա, քանզի նշված փաստաթղթերով նաև կանխորոշվել է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ապագա ճակատագիրը:

Նշված փաստաթղթերի քաղաքական գնահատականը մեծապես կախված է այն շարժառիթներից, որոնք նղեցին դրանց շահագրգիռ կողմերին ու նախաձեռնողներին՝ Խորհրդային Ռուսաստանին ու քենալական Թուրքիային գնալ նախ Մոսկվայի, իսկ այնուհետև Կարսի փաստաթղթի ստորագրմանը: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների հաստատման ու առերևույթ սերտացման քայլերով թեմալը հետապնդում էր միանգամից երեք նպատակ: Նախևառաջ այս քայլերը պայմանագրված էին քենալականների հետպատերազմյան ռևանշիզմով, ինչն ուղղված էր Արաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի պարտության արդյունքում ստորագրված Սկրի պայմանագրի և ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի կայացրած իրավարար վճռի չեղորացմանը: Այս կերպ քենալականները գգտում էին խուսափել տարածքային կորուստներից, պահպանել Թուրքիայի ամբողջականությունը և ձախողել ցեղասպանության արդյունքում հայրենազրկված հայ ժողովրդին պատմական տարածքների վերաբերի հնարավոր գործընթացը: Բացի այդ, 1920թ. օգոստոսի 24-ին Կոստանդնուպոլսի բոլշևիկա-թուրքական նախնական պայմանագրի 4-րդ հոդվածով Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր «Ազգային ուլստի» մեջ ներառված տարածքները, ինչով բացի Արևմտյան Հայաստանի նահանգներից ճանաչվում էր Թուր-

քիայի իրավունքը նաև Բաթումի, Կարսի և Արդահանի վրա¹: Այս նախնական պայմանագրի հիման վրա էլ ստորագրվեց Մոսկվայի պայմանագիրը, որով քենալականները հստակ երաշխիքներ էին ստանում, որ բոլշևիկները չեն փորձի օգտագործել անգլո-հունական ռազմական ներխուժման հետևանքով Թուրքիայի բոլովանալը և հավակնել Ասիական Թուրքիայի տարածքների վրա:

Վերջապես նշված փաստաթերի ստորագրումը պետք է համարել թուրքերի՝ մեծ տերություններին ուղղված նախագգուշական հաղորդագրությունը: Այս քայլերով քենալը հասկացնել էր տալիս Արևոտքին, որ եթե շարունակվի Թուրքիայի նկատմամբ իրականացվող ճնշումը, կապված Սկրի պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունների ու Վիլսոնի իրավարար վճռի պայմանների կատարման հետ, ինչպես նաև անգլո-հունական ռազմական ներխուժումը, ապա Արևոտքըն ընդմիշտ կարող է կորցնել Թուրքիան, քանզի թուրքերը կընտրեն բոլշևիկյան կողմնորոշումը:

Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Ռուսաստանի մոտիվացմանը, ապա Մոսկվան, քենալականների հետ մերձենալով, ծգտում էր իր համար լուծել երկու գերիշնդիր: Այս կերպ Ռուսաստանը ջանում էր Թուրքիան դարձնել պլացդարձ՝ Արևելքի երկրներում սոցիալիստական հեղափոխությունների համար: Բացի այդ իդեալիստական նպատակից, անշուշտ կար նաև պրագմատիկ հաշվարկ՝ հաշվի առնելով նաև այդ երկորի աշխարհաքաղաքական կարևոր ռազմավարական դիրքը, օգտվել Արևոտքի կողմից Թուրքիայի վրա իրականացվող ճնշման հանգանաքից և թեքել Վերջինիս իր կողմը, մեկընդմիշտ նրան կտրելով արևմտյան կողմնորոշումից: Անկասկած Բոսֆոր ու Դարդանել նեղուցների վրա վերահսկողություն սահմանելու ռուսական ավանդական արտաքին քաղաքական երազանքը չէր դադարում լինել օրակարգային նաև Խորհրդային Ռուսաստանի համար:

Առաջ անցնելով նշենք, որ եթե քենալի հաշվարկներն ապագայում լիովին արդարացան թե Ռուսաստանի հետ կապված, քանզի ճանաչելով Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը Մոսկվան իրաժարվում էր նրա տարածքների վրա հավակնություններից, ավելին՝ Խորհրդային Ռուսաստանի միջոցով ճնշում էր բանեցվում Անդրկովկասի հանրապետությունների ու մասնավորապես Հայաստանի վրա, որին անօրինական

¹ Զոհրաբյան Ե. 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., 1997, էջ 142:

Կերպով պարտադրվում էր ոչ միայն հրաժարում Սկզի պայմանագրով ու Վիլսոնի իրավարար վճռով Հայաստանին տրված պատմական տարածքներից, այլև տարածքային գիշումներ անգամ Արևելյան Հայաստանի նասով: Մյուս կողմից Քենալի բոլշևիկների հետ մերձենալու անցանկալի հեռանկարը որոշակի ազդեցություն քողեց նաև մեծ տերությունների վրա, որոնք չվավերացրեցին Սկզի պայմանագիրը, չպարտադրեցին Վիլսոնի իրավարար վճռի դրույթների կատարումը և հրաժարվեցին թուրքիայի նկատմամբ ուժային ճնշում գործադրելուց: Ավելին՝ Լոզանի պայմանագրով ոչ միայն ճանաչվեց Քենալական վարչակարգը, այլև էական գիշումներ կատարվեցին վերջինիս: Նույնը, սակայն չենք կարող ասել Խորհրդային Ռուսաստանի մասին, որի հույսերը Քենալի հետ կապված չարդարացան ոչ սոցիալիստական հեղափոխության և ոչ էլ առավել ևս Արևմուտքից նրան հետ պահելու և իր կողմը թեքելու հետ կապված:

Ինչ վերաբերում է հարցի միջազգային-իրավական կողմին, ապա նշենք, որ 1921թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի «Բարեկամության և եղայրության մասին» խորհրդա-քուրքական պայմանագիրը ստորագրվել է տվյալ պահին գործող միջազգային իրավունքի հիմնական նորմերի ու սկզբունքների կոսիտ խախտումներով: Մասնավորապես այդ պայմանագրերի ստորագրման պահին վաղուց ուժի մեջ էին մտել դեռևս Հաազային Խաղաղության կոնֆերանսի ընթացքում ի թիվս 13 այլ կոնվենցիաների 1907թ. հոկտեմբերի 18-ին ստորագրված «Միջազգային բախումների խաղաղ կարգավորման մասին» և «Պայմանագրային պարտավորությունների կատարման հարցում ուժի կիրառման սահմանափակման մասին» կոնվենցիաները, որոնցում շեշտադրվում էին այն սկզբունքները, որ պետությունների անվտանգության ու ժողովրդների բարեկեցության հիմքում պետք է դրվեն իրավունքի ու արդարության սկզբունքները, իսկ պետությունները չպետք է դիմեն ռազմական ուժի այլ պետությունների նկատմամբ պայմանագրային պարտավորությունները կատարել տալու նպատակով¹: Ղետագայում, արդեն Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո նշված սկզբունքները ավելի հստակորեն տեղ գտան Ազգերի Լիգայի Ստատուտի (Կանոնադրության) մեջ, որտեղ ամրագրվում էին ազգերի միջև հարաբերություններում ստանձնած պարտավորությունները

¹ Международное право. Ведение военных действий. Сборник Гаагских конвенций и иных международных документов, М., 2001.

հարգելու և կատարելու, ինչպես նաև պետությունների տարածքային ամբողջականությունը և քաղաքական անկախությունը չխախտելու սկզբունքները: Նշված սկզբունքները խախտելու դեպքում Ազգերի Լիգայի կանոնադրության համաձայն կազմակերպությունը իրավասու էր անգամ դիմելու պատժամիջոցների, ընդիուպ միմչև ռազմական ուժի կիրառման՝ իրավունքը, արդարությունն ու խաղաղությունը վերականգնելու համար¹: Նշված միջազգային փաստաթղթերը հիմք դրեցին միջազգային իրավունքի և մասնավորապես միջազգային պայմանագրային իրավունքի կողիֆիկացիային (համակարգմանը), և պետք է արձանագրել, որ թե Մոսկվայի, և թե առավել ևս Կարսի պայմանագրերում ակնհայտորեն նկատվում են արդեն իսկ այդ պահին միջազգային իրավունքի անբաժան մասը կազմող պայմանագրային պարտավությունները կատարել տալու նպատակով ուժի կիրառման բացառման ու պետությունների տարածքային ամբողջականությունը և քաղաքական անկախությունը չխախտելու նորմերի ու սկզբունքների կոպիտ խախտումները:

Միջազգային պայմանագրային իրավունքը ամբողջականացնող հիմնական միջազգային փաստաթուղթ համարվում է Վիեննայի 1969թ. մայիսի 23-ի «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» կոնվենցիան, որն էլ ամբողջականացրեց միջազգային իրավունքի պայմանագրային ուղղության կողիֆիկացիան, ուստի ներկայումս ցանկացած երկողն կամ բազմակողմ պայմանագրի օրինականության հարցը ճշտգրտվում է հենց տվյալ փաստաթղթի դրույթների համացայն: Այս իմաստով ծագում է Վիեննայի կոնվենցիայի հետադարձ ուժի և Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի նկատմամբ կիրառելիության հարցը: Կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածով այն կիրառելի է միայն կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելուց հետո պետությունների կողմից ստորագրված պայմանագրերի նկատմամբ: Սակայն նույն հոդվածով նաև սահմանվում է, որ կոնվենցիայի հետադարձ ուժի բացառման դրույթը չպետք է վնաս հասցնի կոնվենցիայում շարադրված միջազգային իրավական նորմերի գործադրմանը, որոնք կիրառելի են պայմանագրերի նկատմամբ ընդհանրապես²: Այս հոդվածով

¹ Версальский мирный договор. Полный перевод с французского под редакцией Ю.В. Ключникова и А.Сабанина. М.: Издание Литиздата НКИД, 1925. С 7-15.

² Международное право в документах, сост. Сборника Н.Т. Блатова, М., 1982, с.71.

փաստորեն արձանագրվում է Վիեննայի կոնվենցիայի կողիֆիկացնող բռույթը, այսիքան՝ կոնվենցիայում նոր բան չի հայտնագրութել, այլ ընդամենը ամփոփել են մինչ այդ միջազգային իրավունքում կիրառված պայմանագրերի իրավունքին վերաբերող նորմերն ու սկզբունքները:

Մոսկվայի պայմանագրով Հայաստանի տարածքներից Կարսը, Արդահանը, Սուրբալուն հաճանվում էին Թուրքիային, իսկ Նախիջևանը՝ Աղբեջանի խնամակալությանը, պայմանով, որ վերջինս այն չի գիշի երրորդ պետությանը¹ (այսինքն՝ Հայաստանին): Այս դրույթները միջազգային իրավունքի յս *cogenes* (հնապերատիվ), այսինքն՝ պարտադիր ու անբեկանելի նորմի խախտում է²: Համաձայն Վիեննայի կոնվենցիայի 34-րդ հոդվածի, պայմանագիրը կարող է պարտադիր լինել միայն այն ստորագրող կողմերի համար, իսկ 35-րդ հոդվածով այլ կողմերի միջև ստորագրված պայմանագիրը կարող է պարտավորություն առաջացնել երրորդ կողմի համար միայն այն դեպքում, եթե նա որոշակիորեն գրավոր ձևով ստանձնել է այդ պարտավորությունը³:

Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը 1917թ. հոկտեմբերի 26-ի «Խաղաղության մասին» դեկրետով առանց հստակ ու կամավոր համաձայնության փոքր ժողովուրդների մեջ ժողովուրդներին կամ պետություններին միացնելը և տիրապետելը անկախ դրա կատարման ժամկետից գնահատում էր իբրև այդ ժողովուրդների տարածքի բռնակցում: Իսկ 1918թ. հունվարի 15-ի «Խորհրդային կառավարության ազգային քաղաքականությանը հավանություն տալու» Խորհրդների համառուստանյան երրորդ համագումարի որոշումով արձանագրվում էր, որ խորհրդային իշխանությունները Ռուսական կայսրության կազմում բռնությամբ պահպող ժողովուրդների ազգային հարցերում միանշանակ պետք է առաջնորդվի ազգերի ինքնորոշման սկզբունքով⁴: Այսպիսով Խորհրդային Ռուսաստանը փաստորեն հրաժարվել էր Ռուսաստանյան կայսրության տարածքներից՝ իբրև ժառանգությունից, ինչի արդյունքում անկախություն ստա-

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթրերում (1828-1923), Եր., 1972, էջ 500-501:

² Պայյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները (հոդվածների ժողովածու), Եր., 2007, 29:

³ Международное право в документах, с. 81.

⁴ Стб` Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. М., 1957.

ցան Ֆինլանդիան և Ռուսական կայսրության նախկին տարածք համբաւացող Արևելյան Հայաստանում հրչակվել էր անկախ, ինք-նիշխան պետություն, որը որևէ փաստաթղթով չէր ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը՝ Թուրքիայի հետ իր հարաբերություններում և հետևաբար չէր տվել իր գրավոր համաձայնությունը, կամ չէր լիազորել Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրող կողմերին որոշելու իր տարածըների ճակատագիրը¹: Համաձայն Վիեննայի կոնվեցիայի 53-րդ հոդվածի յս *cogens* իմաստաթիվ սկզբունքների խախտումով կնքված պայմանագրերն առ ոչինչ են և չեն կարող ունենալ իրավական ուժ²:

Այսպիսով Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրվեց առանց Հայաստանի մասնակցության, իսկ որևէ պայմանագիր կարող է պարտավորություն դնել միայն այն ստորագրող կողմերի, այլ ոչ թե երրորդ կողմի վրա: Հայաստանն այդ պայմանագրի կողմ չէր, հետևաբար՝ հայկական հողերի հանձնումը չի կարող համարվել պարտավորություն Հայաստանի համար, եթե անգամ անտեսենք այն հանգամանքը, որ տվյալ պայմանագրով խախտվել է ազգերի ինքնորոշման իրավունքը³:

Հատկանշական է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրել է նաև ներպետական իրավական ակտերի խախտումով: Ինչպես հայտնի է, իր առաջին արտաքին քաղաքական փաստաթղթում «Խաղաղության մասին դեկրետում» խորհրդային կառավարությունը սկզբունքորեն դատապարտել էր անեքսիան, այն բնութագրելով ոչ միայն որպես օտարի տարածքի բռնագրավում, այլև իբրև որևէ ազգի ազատորեն արտահայտված կամքին հակառակ, բռնությանը նրան որևէ պետության կազմի մեջ պահելու միջոցով՝ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի ուժնահարում: Հետևաբար, ստորագրելով Մոսկվայի պայմանագիրը և Թուրքիայի սեփականությունը ճանաչելով Կարսը, Արդահանը, Սուրմալուն, Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը հակառակ իր հրչակած սկզբունքների ճանաչում և վավերացնում էր թուրքական անեքսիայի արդյունքը⁴: Ել չենք խոսում՝ 1917թ. դեկտեմբերի 29-ի «Թուրքա-

¹ Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Եր., 2010, էջ 212:

² Международное право в документах, с. 87.

³ Թորիկեան Շ. Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, Պէյրութ 1976, էջ 106:

⁴ Հակոբյան Յ., Հայունիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, Եր., 2000, էջ 236:

հայաստանի դեկրետի» մասին, որով Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնորշման իրավունքը, ընդհուած մինչև անկախության հռչակում:

Պետք է արձանագրել, որ Մոսկվայի պայմանգրի կոնկրետ հոդված-ներն ուղղակի հակասության մեջ են մեկը մյուսի հետ: Այսպես, միջազգային իրավունքում առկա ուժի սպառնալիքի կամ հարկադրանքի տակ ստորագրված պայմանագրերի անընդունելիության պարտադիր սկզբունքն ամրագրված է Մոսկվայի պայմանագրի հենց 1-ին հոդվածով¹: Ու թեն կողմերը քողարկված կերպով նկատի են ունեցել միայն Սկրի պայմանագիրը, սակայն տվյալ հոդվածում խոսքը ոչ թե կոնկրետ, այլ ընդհանրապես բոլոր պայմանագրերի մասին է:

Սակայն, այս նորմի ամրագրումը չխանգարեց, որ 15-րդ հոդվածով Ռուսաստանը Թուրքիայի հանդեպ պարտավորություն ստանձնի՝ քայլեր ձեռնարկելու անդրկովկասյան հանրապետությունների նկատմամբ, որպեսզի նրանք Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերում պարտադիր կարգով ճանաչեն Մոսկվայի պայմանագրի՝ անմիջականորեն իրենց վերաբերող հոդվածները²: Դա նշանակում էր, որ Ռուսաստանը պարտավորվում էր ճնշման և ահարեկման միջոցով ստիպել Անդրկովկասի ինքնիշխան պետություններին և մասնավորապես՝ Հայաստանին ճանաչել Թուրքիայի հետ կնքված իր ապօրինի գործարքը, ինչը միջազգային իրավունքի նորմերի կոպիտ խախտում է: Այսպիսով՝ քիչ անց Կարսում ստորագրված փաստաթղթի հիմքը կազմող Մոսկվայի պայմանգիրը կնքվել է միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտումներով և այն չի կարող ճանաչվել որպես իրավական ուժ ունեցող պայմանագիր:

Խորհրդային Ռուսաստանը չհապաղեց կատարել Թուրքիային տված իր խոստումը, նրա նախաձեռնությամբ նույն թվականի հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրվեց փաստաթուղթ մի կողմից Թուրքիայի, իսկ մյուս կողմից Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղրբեջանի միջև: Այն, որ Ռուսաստանը մինչև այդ արդեն սկսել էր կատարել Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը և ճնշում էր գործադրում Հայաստանի վրա, որ պայմանագիր կնքի Թուրքիայի հետ, ակնհայտորեն խոսում է այն մասին, որ այն արդեն իսկ վավերացվել և ուժի մեջ

¹ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 500:

² Նույն տեղում, էջ 504:

էր մտել: Այսպիսով, Կարսի պայմանագիրը հանդիսանում էր Մոսկվայի պայմանագրի հետևանքը և կրում էր զուտ ծևական բնույթ, որով Ռուսաստանը և Թուրքիան փորձում էին իրավական տեսք տալ իրենց ազօրինի գործարքին¹: «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» Վիեննայի կոնվենցիայի 52-րդ հոդվածի համաձայն. «Պայմանագիրն առ ոչինչ է, եթե նրա ստորագրումը հանդիսանում է ուժի սպառնալիքի կամ դրա կիրառման հետևանք՝ ի խախտումն միջազգային իրավունքի այն սկզբունքների, որոնք արտացոլվել են ՄԱԿ-ի կանոնադրության նեջ»²:

Կարսի պայմանագիրը ստորագրվեց Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությամբ ի դեմս Լատվիայում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցչի Յակով Գանեցկով³: Սակայն դա չի հստակեցնում այդ երկրի մասնակցության կարգավիճակը, քանզի Խորհրդային Ռուսաստանը չէր հանդիսանում Կարսի պայմանագրի ոչ պայմանավորվող և ոչ էլ միջնորդ կողմը: Ռուսաստանի մասնակցությունը տվյալ պարագայում կարող է բացատրվել միայն Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով, ի կատարումն որի Ռուսաստանի ներկայացուցիչը մասնակցել է Կարսի պայմանագրի ստորագրմանը: Յա. Գանեցկով չճշտված կարգավիճակը հիմք է տալիս կարծելու, որ նա Մոսկվայի իրահանգով վերահսկում էր, մասնավորապես, Հայաստանի ներկայացուցիչների՝ Ա. Մռավյանի և Պ. Մակինցյանի գործողությունները, որպեսզի չձախողվի Մոսկվայի գործարքը: Սակայն այս հանգամանքը նույնպես հանարվում է միջազգային իրավունքի սկզբունքների կոպիտ խախտում: Նույն՝ Վիեննայի կոնվենցիայի 51-րդ հոդվածով սահմանվում է, որ այն դեպքում, եթե պետության համար պայմանագրի պարտադիր լինելու համաձայնությունը ձեռք է բերվել նրա ներկայացուցչի նկատմամբ պարտադրանքի գործողություններով կամ սպառնալիքներով, այդ համաձայնությունը չի կարող իրավական ուժ ունենալ⁴:

Հայ ներկայացուցիչները բոլշևիկյան քարոզչության ազդեցության տակ Կարսի պայմանագիրը ստորագրելու ժամանակ թերևս հանողված էին, որ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը «չարյաց փոքրագույնն» են

¹ Թորիկեան Շ. Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 107:

² Международное право в документах, с. 86.

³ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 518:

⁴ Международное право в документах, с. 86.

Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար, և որ դա խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությամբ փրկության միակ հնարավորությունն է, քանզի դաշնակցական կառավարությունը 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրոպոլի պայմանագրով արդեն տարածքային մեծ զիջումներ էր կատարել թուրքերին¹: Ասվածի ապացույցը թերևս նաև այն է, որ Կարսի պայմանագրի 1-ին հոդվածով չեղյալ էին համարվում մինչ այդ ստորագրված երկողմն պայմանագրերը², ինչի տակ պետք է հասկանալ նախևառաջ Ալեքսանդրոպոլի պայմանագիրը:

Այս առթօվ պետք է նշել սակայն, որ Ալեքսանդրոպոլի պայմանագիրը առանց այդ էլ չուներ և չէր կարող ունենալ իրավական ուժ հետևայալ պատճառներով՝

1. պայմանագիրը հայկական կողմից ստորագրել են արդեն տապալված դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչները, որոնք իրավասու չէին այն ստորագրել,

2. պայմանագիրը ստորագրվել է ուժի ճնշման պայմաններում և ուղղված է ինքնորոշման իրավունքի դեմ,

3. համաձայն Ալեքսանդրոպոլի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի՝ պայմանագիրը պետք է վավերացվեր մեկ ամսվա ընթացքում, սակայն այն ընդհանրապես չի վավերացվել³:

Բացի այդ, չպետք է նորանալ, որ այդ Ալեքսանդրոպոլի պայմանագիրը նույնպես բոլշևիկա-քենալական խաղերի և Հայաստանի վրա իրականացված երկողմն ճնշումների հետևանք էր: Բացի այդ, Մոսկվայի կոնֆերանսից մինչև Կարսի կոնֆերանս ընկած ժամանակամիջոցում Ալեքսանդրոպոլի պայմանագրի փաստարկով հայկական կողմին ապակողմնորոշելը նույնպես միջազգային իրավունքի նորմերի խախտում էր: Մինչդեռ, Վիեննայի կոնվենցիայի 49-րդ հոդվածի պայմանագիրն առ ոչինչ է, եթե այն ստորագրվել է պայմանավորվող կողմի ներկայացուցչի խարեւության կամ ապակողմնորոշման միջոցով⁴:

Կարսի փաստաթուղթը բառացի կրկնում ու վերարտադրում էր Մոսկվայի պայմանագրի հոդվածները և այդ ճանապարհով «օրինականացնում էր» Մոսկվայի բոլշևիկա-քենալական գործարքը: Հատկանշական է,

¹ Հայաստանը...փաստաթուղթում, էջ 770:

² Նույն տեղում, էջ 518:

³ Թորիկեան Շ. Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 107:

⁴ Международное право в документах, с. 86.

որ Թուրքիայի հետ փոխադարձ պայմանավորվածությամբ Կարսի պայմանագրի կողմ չհանդիսացող Խորհրդային Ռուսաստանը ավելի շուտ վավերացրեց տվյալ պայմանագիրը (1922թ. մարտի 16), քան կողմ հանդիսացող Խորհրդային Հայաստանը (1922թ. մարտի 20)¹: Այս կերպ օր առաջ Ռուսաստանը ջանում էր վերահաստատել իր հավատարմությունը Թուրքիայի հետ Մոսկվայում կայացած գործարքին:

Թվարկված կոպիտ խախտումների հանրագումարը գալիս է հաստատելու, որ միջազգային իրավունքի տեսակետից Կարսում ստորագրված փաստաթուղթը չի կարող համարվել առանձին պայմանագիր, այլ լավագույն դեպքում Մոսկվայի անօրինական գործարքի հավելված:

Քանի որ Կարսում ստորագրված դե-յուրե անօրինական փաստաթղթի հիման վրա սահմանագծվեց հայ-թուրքական սահմանը, ուստի հարկ ենք համարում միջազգային իրավունքի տեսակետից քննության առնել դրա հոդվածներն ու դրույթները: Փաստաթղթի 1-ին իսկ հոդվածում բացի մինչ այդ պայմանավորվող կողմերի միջև ստորագրված փաստաթղթերից, ուժը կորցրած են համարվում նաև երրորդ երկրների կողմից կնքված պայմանագրերը, որոնք վերաբերում են Անդրկովկասյան հանրապետություններին²: Սույն հոդվածի հատուկ ծևակերպումներից անմիջապես հասկացվում է, որ փորձ էր կատարվում չեզոքացնել Սկրի պայմանագիրը: Արավել ևս, որ նոյն հոդվածը բացառություն էր անուն միայն 1921թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրի համար³, քանզի այդ անօրինական գործարքն էր կազմում Կարսում պարտադրված փաստաթղթի հիմքը: Սակայն առաջին հոդվածին տրամագծորեն հակասում է Կարսի փաստաթղթի 2-րդ հոդվածը, որով «Թուրքիան համաձայնվում էր չճանաչել որևէ միջազգային պայմանագիր կամ ակտ, որը վերաբերում է Հայաստանին, Ադրբեյջանին ու Վրաստանին և ճանաչված չէ այդ երկրների կառավարությունների կողմից, որոնք այսօր ներկայացնում են Հայաստանի, Ադրբեյջանի և Վրաստանի խորհուրդներին»⁴:

Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի պայմանագիրը ճանաչել է

¹ Խաչատրյան Կ., ՀԽՍՀ սահմանների հարցը 1921թ. խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների ոլորտում (Մոսկվայի և Կարսի կոնֆերանսները), «Լրաբեր հասրակական գիտությունների», Եր., 2010, N 1-2, էջ 55:

² Հայաստանը...փաստաթղթերում, էջ 518:

³ Հայաստանը...փաստաթղթերում, էջ 518-519:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 519:

միայն Կարսի պայմանագրի ստորագրումով, այսինքն մինչ այդ պահը Հայաստանը չի ճանաչել Մոսկվայի պայմանագիրը: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը նույնիսկ բողոք է ներկայացրել Ուսաստանի կառավարությանը, որ առանց իր մասնակցության է լուծել իր տարածքային հարցերը: Հայաստանի արտգործկոմ և պատվիրակության ղեկավար Ա. Բեկզադյանը 1921թ. ապրիլի 15-ին այդ կապակցությանը հայտարարություն է ուղղել Ուսաստանի արտգործողողկոմ Չիչերինին: Խոկ մայիսի 19-ին ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումը, լսելով Բեկզադյանի հաշվետվությունը ռուս-թուրքական բանակցություններում հայկական պատվիրակության աշխատանքների մասին, հավանություն է տվել պատվիրակության քաղաքական գծին¹:

Այսպիսով, Կարսի փաստաթղթի 2-րդ հոդվածի տրամաբանությունից բխում էր, որ Թուրքիան պետք է անվավեր ճանաչեր նաև Մոսկվայի պայմանագիրը, ուստի և անօրինաչափ էր Կարսի փաստաթղթի 1-ին հոդվածով Մոսկվայի պայմանագրի համար բացառություն անելը: Ավելին, Կարսի փաստաթղթի 2-րդ հոդվածը կրկնում էր Մոսկվայի պայմանագրի 1-ին հոդվածը, որով պայմանավորվող կողմերը համաձայնվում են չճանաչել ոչ մի պայմանագիր կամ միջազգային որևէ այլ ակտ, եթե կողմերից մեկին հարկադրել են այն ընդունել²: Մինչդեռ, Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը հարկադրանքի ամենավառ դրսերումն է Անդրկովկասյան հանրապետությունների ու մասնավորապես՝ Հայաստանի նկատմամբ: Ուստի Կարսի փաստաթղթի 2-րդ հոդվածի վերը նշված դրույթը լիովին չեզոքացնում է ոչ միայն Կարսի պայմանագրի հիմքը կազմող Մոսկվայի պայմանագիրը, այլև իմաստագրկում է հենց Կարսում ստորագրված փաստաթուղթը: Հոդվածների միջև առկա այս հակասությունները խոսում են այն մասին, որ գործարքի նախաձեռնողները՝ քեմալականներն ու բոլշևիկները ոչ Մոսկվայում և ոչ էլ առավել ևս՝ Կարսում առանձնապես ջանք չեն գործադրել ոչ միջազգային իրավունքի նորմերն ու սկզբունքները և ոչ էլ անգամ տրամարանության տարրական կանոնները պահպանելու հարցում: Նրանք ձգտել են ժամ առաջ «օրինականացնել» Մոսկվայում կայացած գործարքը՝ Կարսում Հայաստանի ներկայացուցչի ստորագրությունը դրա տակ դնելու միջոցով:

¹ Հակոբյան Հ., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, էջ 215:

² Հայաստանը...փաստաթղթերում, էջ 519:

Պետք է նշել նաև, որ Թուրքիան չի կատարել Կարսի փաստաթղթով իր ստանձնած որոշակի պարտավորությունները: Այսպես համաձայն 14-րդ հոդվածի, պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում էին Կարսի փաստաթղթի ստորագրման օրից հաշված 6 ամսվա ընթացքում կնքել 1918-1920թթ. պատերազմի հետևանքով գաղթածներին վերաբերող հատուկ համաձայնագիր¹: Իսկ 19-րդ հոդվածով Կարսի փաստաթղթի ստորագրման օրից հաշված 3 ամսվա ընթացքում Անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ պետք է կնքվեն հյուպատոսական կոնվենցիաներ²: Ըստ որում, փաստաթղթի 20-րդ հոդվածը նշված պարտավորությունները ուժի մեջ էր մտցնում ոչ թե վավերագրերի փոխանակման պահից, այլ անմիջապես փաստաթղթի ստորագրման պահից³: Այսպիսով Թուրքիան, ըստ նշված հոդվածների, մինչև 1922թ. հունվարի 13-ը Անդրկովկասյան հանրապետությունների ու մասնավորապես Յայաստանի հետ պետք է կնքեր հյուպատոսական կոնվենցիա, իսկ մինչև ապրիլի 13-ը՝ գաղթականներին վերաբերող հատուկ համաձայնագիր: Ավելորդ է նշել, որ նման համաձայնագրեր չեն ստորագրվել, մինչդեռ հյուպատոսական համաձայնագրի առկայությունը այսօր Յայաստանի Յանրապետությանը գոնե իրավական հնարավորություն կտար հյուպատոսության միջոցով պաշտպանել Թուրքիայում գտնվող իր քաղաքացիների օրինական շահերն ու իրավունքները: Էլ չենք խսում գաղթականների համաձայնագրի նասին, որը բացարձակապես ձեռնտու չէր Թուրքիային, քանզի ծագելու էին հայ գաղթականների իրավունքների վերականգնման ու հատուցման բազում հարցեր, որոնք չին բխում քենալականների շահերից: Քենալականները արդեն իսկ «լուծել էին» իրենց գերխնդիրը. Մոսկվայի գործարքը օրինական տեսք էր ստացել Կարսում՝ դրա տակ Յայաստանի ներկայացուցչի ստորագրությունը դնելով, ուստի քենալականների ու բոլշևիկների համար այդ մանրութերը այլև նշանակություն չունեին:

Բացի իր պարտավորությունները չկատարելուց, Թուրքիան նաև խախտել է Կարսի փաստաթղթի որոշակի հոդվածներ ու դրույթներ: Այսպես համաձայն 10-րդ հոդվածի, որը Մոսկվայի պայմանագրի 8-րդ հոդվածի կրկնությունն է, կողմերը պարտավորվել են իրենց տարածքներում

¹ Յայաստանը...փաստաթղթերում, էջ 522:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

արգելել այնպիսի կազմակերպությունների և խմբերի առաջացումն ու գոյությունը, որոնք ունեն մյուս երկրի կամ նրա տարածքի մի մասի կառավարման դերն ստանձնելու հավակնություն, ինչպես նաև իրենց տարածքում արգելել այնպիսի խմբերի գոյությունը, որոնց նպատակն է պայքարել մյուս երկրի դեմ¹: Ակնհայտ է, որ բոլշևիզմերի ու քեմալականների համար փոխահավետ այս դրույթը ուղղված էր Խորհրդային Հայաստանում հայ ավանդական կուսակցությունների և առաջին հերթին՝ ՀՅ Դաշնակցության վերականգննան հնարավորությունը բացառելուն: Պետք է նշել, սակայն, որ Թուրքիան իր տարածքում ոչ միայն թույլ է տվել հակահայկական կառույցների առաջացումը, ի դեմս «Գորշ գայլերի» և այլ ազգայնական ու իսլամիստական կազմակերպությունների, այլև մինչ օրս հովանավորում է դրանց: Ավելին՝ թուրքական պետությունն ի դեմս իր բարձրաստիճան պաշտոնյաների, վարում է ակնհայտ հակահայկական քարոզություն:

Կարսի փաստաթղթի 17-րդ հոդվածով կողմերը պարտավորվել են «առանց որևէ կասեցումների ապահովել մարդկանց ու ապրանքների ազատ փոխադրումը»²: Մինչեռ, Թուրքիան 1993-ից մինչ օրս իրականացնում է Հայաստանի շրջափակումը՝ միակողմանիորեն փակելով սահմանը, ինչով խախտում է Կարսի փաստաթղթի համապատասխան հոդվածը: Ավելին, համաձայն Կարսի փաստաթղթի 2-րդ հավելվածի, Արաքսի գոտու հատվածում Թուրքիան պարտավորվել է Ալեքսանդրոպոլ-Երևան երկարուղու երկարուղուց 8 և 4 վերստ հեռավորության վրա գտնվող գծերով սահմանված գոտիներում չափականացնելով գորքերը³: Մինչեռ քաջ հայտնի է, որ 1993 թ. Թուրքիան չբավարարվեց միայն Հայաստանի շրջափակումով, այլ կատարեց երկրորդ հակաօրինական քայլը՝ դիմեց «ուժի ցուցադրության», սահմանի մոտ տեղակայելով թուրքական կանոնավոր գորքեր:

Այժմ տեսնենք, թե վերը նշված փաստարկներով հանդերձ, Ժամանակակից միջազգային իրավունքն ինչ հնարավորություններ է ընձեռում Հայաստանի Հանրապետությանը: Ընդհանուր առմանք կարելի է նշել Հայաստանի հետևյալ հնարավոր հակաքայլերը:

1. Հայաստանը, հիմք ընդունելով Վիեննայի «Միջազգային պայմա-

¹ Նույն տեղում, էջ 521:

² Հայաստանը...փաստաթղթերում, էջ 523:

³ Նույն տեղում, էջ 526:

նագրերի իրավունքի մասին» կոնվենցիայի 49-րդ հոդվածը, ըստ որի պայմանագիրն առ ոչինչ է, եթե այն ստորագրվել է պայմանավորվող կողմի ներկայացուցչի խաբեության կամ ապակողմնորոշման միջոցով, 51-րդ հոդվածը, ըստ որի պայմանագիրն առ ոչինչ է այն դեպքում, երբ պետության համար պայմանագրի պարտադիր լինելու համաձայնությունը ձեռք է բերվել նրա ներկայացուցչի նկատմանք պարտադրանքի գործողություններով կամ սպառնալիքներով, 52-րդ հոդվածը, ըստ որի պայմանագիրն առ ոչինչ է, եթե նրա ստորագրումը հանդիսանում է ուժի սպառնալիքի կամ դրա կիրառման հետևանք, Կարսի փաստաթուղթը հայտարարել առ ոչինչ: Վիեննայի «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» կոնվենցիայի 69-րդ հոդվածի 1-ին կետով առ ոչինչ համարվող պայմանագրերը իրավական ուժ չունեն, իսկ նույն հոդվածի 3-րդ կետի համաձայն, եթե պայմանագիրն առ ոչինչ է համարվում կոնվենցիայի 49, 50, 51 կամ 52 հոդվածների հիմքերով, ապա նշված գործողություններում պատասխանատու կողմը որևէ պահանջի իրավունք չունի մյուս կողմի նկատմամբ¹: Սա նշանակում է, որ նշված գործողություններն ապացուցվելու դեպքուն Թուրքիան ոչ մի պահանջ չի կարող ներկայացնել Հայաստանին՝ Կարսի փաստաթղթով ստանձնած պարտավորությունների հետ կապված:

2. Հայաստանը կարող է հարց բարձրացնել և պահանջել, որ Թուրքիան կատարի Կարսի փաստաթղթի 14 և 19 հոդվածներով ստանձնած պարտավորությունները, այսինքն՝ Հայաստանի հետ կնքի ինչպես հյուպատոսական կոնվենցիա, այնպես էլ 1918-1920թթ. պատերազմի հետևանքով գաղթածներին վերաբերող հատուկ համաձայնագիր և վերացնի Կարսի փաստաթղթի 10 և 17 հոդվածների ու 2-րդ հավելվածի 2-րդ մասի դրույթների խախտումները, բացի այդ, առանց որևէ կասեցումների ապահովի մարդկանց ու ապրանքների ազատ փոխադրումը, ինչը նշանակում է Հայաստանի անհապաղ ապաշրջափակում և սահմանի բացում և պաշտոնապես պարտավորվի, որ այլև երբեք սահմանի մոտ չի կենտրոնացնելու կանոնավոր գործեր: Հակառակ պարագայում Հայաստանը կարող է դեկավարվել Վիեննայի կոնվենցայի 60-րդ հոդվածով, ըստ որի կողմներից մեկի կողմից պայմանագրի էական խախտումները իրավունք են տալիս մյուս մասնակցին պայմանագրից դուրս գալու, այն դադարեցնելու կամ

¹ Международное право в документах, с. 92.

կասեցնելու ամբողջությամբ կամ մասնակի¹:

Սակայն ըստ Վիեննայի կոնվենցայի 65-րդ հոդվածի 1-ին կետի թե՛ Կարսի փաստաթուղթն առ ոչինչ հայտարարելու և թե՛ նրանից դուրս գալու կամ այն ամբողջությամբ կամ մասնակի դադարեցնելու կամ կասեցնելու դեպքում Հայաստանը պարտավոր է այդ մասին պաշտոնապես գրավոր տեղեկացնել պայմանագրի մյուս մասնակիցներին՝ Թուրքիային, Վրաստանին, Ադրբեյջանին և Ռուսաստանին: Ընդ որում, գրավոր փաստաթուղթ պետք է նշված լինեն ոչ միայն նման քայլի հիմքերը, այլև առաջարկություններ ներկայացվեն պայմանագրի հետագայի վերաբերյալ²: Կարսի փաստաթուղթի մասնակիցները պետք է եռամսյա ժամկետում պատասխանեն Հայաստանի գրավոր ուղերձին, իսկ կողմերի միջև ծագած հակասությունների դեպքում հարցը լուծումը պետք է հանձնվի ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանին:

Ինչ վերաբերում է պայմանագրային իրավունքում ընդունված վաղեմության ժամկետի՝ էստոպելի սկզբունքին, ապա այս հարցը կարգավորվում է Վիեննայի կոնվենցիայի 45-րդ հոդվածով, որտեղ նշվում է, որ պայմանագիրը չեղյալ հանարելու կամ վերանայելու պահաջի ժամկետուները հանարվում են բացքողնված այն դեպքում, երբ պահանջատեր կողմը նախկինում որոշակիորեն հարմարվել ու լրելայն համաձայնվել է կատարված փաստի հետ: Իսկ երբ կողմը որոշակի գործողությունների միջոցով՝ հայտարարություններ, բողոքի նոտաներ և այլն, հայտնում է իր անհամաձայնությունը, ապա տվյալ փաստաթուղթ նկատմամբ չի կարող կիրառվել վաղեմության պահաջի սկզբունքը³: Մոսկվայի ու Կարսի փաստաթուղթերի հետ կապված վաղեմության ժամկետի պահանջը չի կարող կիրառվել, քանի որ Հայաստանը բողոք է ներկայացրել Մոսկվայի անօրինական գործարքի դեմ, իսկ Պոտսդամի կոնֆերանսում Հայաստանի ու Վրաստանի անունից ԽՍՀՄ-ը տարածքային հարց է բարձրացրել Թուրքիայի առաջ, ինչը պետք է համարել Կարսի փաստաթուղթի վիճարկում:

3. Հայաստանը, դեկավարվելով Վիեննայի կոնվենցիայի 20-րդ հոդվածով և հիմնվելով Կարսի փաստաթուղթի 2-րդ և 1-ին հոդվածների միջև առկա հակասությունների վրա, կարող է վերապահումներ կատարել այդ,

¹ Международное право в документах, с. 89.

² Նույն տեղում, ս. 91.

³ Նույն տեղում, ս. 85.

ինչպես նաև այլ հոդվածների վերաբերյալ¹: Սակայն միայն առարկություններով բավարարվելով, Հայաստանի Հանրապետությունը վերջնականապես կօրինականացնի Մոսկվայի պայմանգրի հավելված հանդիսացող Կարսի փաստաթուղթը, ինչին էլ ձգտում են թուրքերը, որոնք հայթուրքական վերջին արձանագրություններում ամրագրել էին Հայաստանի կողմից Կարսի փաստաթուղթը ճանաչելու դրույթը:

Ավելորդ չենք համարում հիշեցնել, որ Կարսում ստորագրված փաստաթորի և հատկապես դրա Հայաստանի կողմից անվերապահորեն ընդունելու հարցը բավականին արդիական էր նաև հայ-թուրքական վերջին արձանագրություններում: Մասնավորապես «Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին» արձանագրության մեջ նշվում էր, որ ստորագրող կողմերը վերահաստատում են Երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող սահմանի փոխադարձ ճանաչումը՝ սահմանված միջազգային իրավունքի համապատասխան պայմանագրերով²: Արձանագրության տեքստում սահմանի փոխադարձ ճանաչման ոչ թե հաստատելու, այլ վերահաստատելու հանգանանքի ընդգծումը մեխանիկորեն առաջ է քաշում նաև Կարսի պայմանագրի ճանաչումը, քանզի փաստացի գոյություն ունեցող հայ-թուրքական սահմանի հարցը կարգավորող այլ փաստաթուղթ գոյություն չունի:

Անփոփելով նշենք, որ հակաքայլերից յուրաքանչյուրի ընտրության դեպքում պետք է կատարել լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներ, իսկ դրանց ընտրությունը պայմանավորված է լինելու նաև աշխարհաքաղական ու տարածաշրջանային գործնթացներով: Եվ չնայած այն հանգանանքին, որ միջազգային իրավական նորմերն ու սկզբունքները հիմք են ծառայում ազդեցիկ տերությունների համար՝ հետապնդելու իրենց շահերը աշխարհի տարրեր տարածաշրջաններում, հաճախ խախտելով այդ նույն նորմերն ու սկզբունքները, այդուհանդերձ անգամ այդ տերությունները իրենց կատարած ցանկացած գործողություն ձգտում են անպայմանորեն իիմնավորել այդ նույն միջազգային իրավունքի նորմերով: Ուստի Հայաստանի Հանրապետությունն այսօր չպետք է իրեն շռայ-

¹ Նույն տեղում, թ. 75-76.

² Հայ-թուրքական հարաբերություններ. իիմնախնդիրներ և հեռանկարներ: Խորհրդարանական լսումներ 19-20 դեկտեմբերի 2007թ., Եր., 2011, էջ 440:

Լուրջուն թույլ տա՝ իրաժարվելով պաշտպանել ոչ միայն իր, այլև ողջ հայ ժողովողի օրինական շահերն ու իրավունքները այն հնարավորություններով, որոնք ընձեռում է միջազգային իրավունքը, մանավանդ, որ ներ հարևանները վաղուց այդ իրավունքը խեղաթյուրված ձևով օգտագործում են մեր դեմ:

Армен Марукян
кандидат исторических наук, доцент

**Политическая и международно-правовая оценка
Московского и Карского договоров**

РЕЗЮМЕ

Московский договор от 16 марта 1921г. был подписан Россией и Турцией при отсутствии армянской делегации. Согласно международному праву, любой договор накладывает ответственность только на подписавшие стороны, но не на третью сторону.

Как следует из статей 49, 51, 52 Венской конвенции “О праве международного договора”, Армения может аннулировать свое участие, а по 65 статье того же договора поставить об этом в известность подписавшие данный договор страны.

С точки зрения международного права, подписавший в Карсе документ не может считаться договором, а только, в лучшем случае, приложением к незаконной сделке Москвы.

Исходя из геополитических и региональных процессов и интересов, а так же руководствуясь нормами и принципами международного права, Республика Армения должна выступить в качестве защитника законных прав и интересов армянского народа.

Armen Marukyan

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

**The Political and International Legal Assessment
of the Moscow and Kars Agreements**

SUMMERY

The Moscow Agreement of March 16, 1921 signed the Soviet Russia and Turkey without the participation of the Armenian delegation. From the standpoint of the international Law any agreement can only impose obligation on the signing sides and not a third side. According to articles 49, 51, 52 of the Vienna Convention “About the Right of the International Agreement” Armenia can nullify the Kars document of October 13, 1921, and according to article 60 renounce the agreement, as according to article 65 to notify about it to the states which signed the agreement.

From the point of view of the international document signed in Kars cannot be considered a separate agreement, but at best the appendix of the Moscow illegal agreement.

The Republic of Armenia, proceeding from the geopolitical and regional processes and interests and following the international norms and principles must speak in defense of the legal interest and rights of the Armenian people.

The Republic of Armenia, proceeding from the geopolitical and regional processes and interests and following the international norms and principles must speak in defense of the legal interests and rights at the Armenian people.

ԹՈՒՐՉ - ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐՈՏՈՒՄԸ

Արարատ Դակոբյան
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Մոսկվայի պայմանագրին իրավական ուժ տալու, միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխանեցնելու նպատակով ծևակերպվեց 15-րդ հոդվածը, որը պարտավորեցնում էր Ռուսաստանին քայլեր ձեռնարկելու, որպեսզի անդրկովկասյան հանրապետությունները իրավաբանորեն ճանաչեն Մոսկվայի պայմանագրով նախատեսված սահմաններն ու պայմանները /հոդվածները¹/։ Դրա համար անհրաժեշտ էր նույնաբնույթ պայմանագիր կնքել Թուրքիայի և անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների միջև։ Նախատեսվում էր, որ թուրքական պատվիրակությունը հայրենիք վերադառնալու ճանապարհին, առանց հապաղելու, Մոսկվայի պայմանագրի ոգով համապատասխան պայմանագիր կնքի անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ։ Ապրիլի սկզբներին գալով Անդրկովկաս /Բաքու և Թիֆլիս/՝ թուրքական պատվիրակության ղեկավար Յուսուֆ Քեմալ բեյը հայտարարեց, որ ինքը լիազորություն չունի Հայաստանի հետ նոր պայմանագիր կնքելու։ Նա նկատի ուներ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրը։ Անդրկովկասյան մյուս երկու հանրապետությունները Մոսկվայի հանձնարարականով համերաշխություն ցուցաբերելով, հայտարարեցին, որ եթե նման պայմանագիր չի կնքվելու Հայաստանի հետ, ապա իրենք համաձայն չեն պայմանագիր կնքել Թուրքիայի հետ։ Միաժամանակ թուրք պատվիրակները ցանկություն հայտնեցին կնքել անջատ /առանձին/ պայմանագիր յուրաքանչյուր հանրապետության հետ։ Սակայն խորհրդային կողմը պնդեց մեկ միասնական պայմանագիր կնքելու պահանջը՝ նկատի ունենալով, որ արդեն իմանվել էր Անդրկովկասյան դաշնությունը և սկսվել էին նախապատրաստական գործընթացները ԽՍՀՄ կազմավորման ուղղությամբ։ Դրանից հետո թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսի հրավիրման հարցը հետաձգվեց։

Առանձին պայմանագրեր կնքելու թուրքերի մարտավարության նպատակը անջատ բանակցությունների միջոցով կովկասյան հանրապետու-

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ /այսուհետ՝ ՀԱԱ/, ֆ. 114, գ. 2, գ. 132, թ. 15.

թյուններից /հատկապես Յայաստանից/ լրացուցիչ ինչոր բան կորզելն էր, եթե, իհարկե, կորզելու բան մնացել էր: Բացի այդ, Գ. Չիչերինը ճիշտ էր կռահել, որ թուրքերի հետ առանձին բանակցությունների դեպքում հնարավոր էր Աղրբեջանի կողմից «անցանկալի թեքում» դեպի Թուրքիա¹: Թուրք-անդրկովկասյան հարաբերություններում Գ. Չիչերինին ամենից առաջ անհանգստացնում էին թուրք-աղրբեջանական առանձնահատուկ հարաբերությունները: Թուրքերը մտադիր էին անջատ պայմանագիր կնքել Աղրբեջանի հետ: Դժվար չէ կռահել, թե դա ինչպիսի պայմանագիր էր լինելու: Ի դեպ, Մոսկվայից վերադարձող թուրքական պատվիրակությունը Բ. Շահբախտինսկու հետ մշակել էր թուրք-աղրբեջանական պայմանագրի մի նախագիծ, որով Թուրքիան պարտավորվում էր պաշտպանել և անգամ գինված օգնություն ցույց տալ Աղրբեջանին²: Բարգում թուրքական պատվիրակությունը փորձեց անջատ բանակցություններ սկսել Աղրբեջանի հետ, սակայն Մոսկվան թույլ չտվեց:

1921թ. ապրիլի սկզբներին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև որոշակի լարվածություն էր առաջացել ոչ միայն թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսի հրավիրման ձևաչափի, այլև Ալեքսանդրապոլի գավառի՝ թուրքերից դատարկնան խնդրի շուրջ: Թուրքական կողմն այդ գավառից հեռանալը պայմանավորում էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մի շարք հոդվածների կատարմամբ: Ի վերջո, խորհրդային ղեկավարության սպառնալից պահանջով ապրիլի 22-ին Ալեքսանդրապոլի գավառը լիակատար ազատագրվում է թուրքական ներկայությունից: Իսկ թե թուրքական ռազմակալման շուրջ 6 ամիսների ընթացքում ինչեր էին կատարվել, դա ամենքին է հայտնի:

Ապրիլ ամսին Անդրկովկասում գտնվող թուրքական պատվիրակության հետ համդիպումների ընթացքում խոսք է բացվում նաև կոնֆերանսի հրավիրման վայրի մասին: Թուրքերն առաջարկում են նման վայր նշանակել Կարսը: Կողմները գալիս են նախնական համաձայնության: Դրանից հետո թուրքական պատվիրակությունը որոշում է վերադարձնալ հայրենիք՝ կոնֆերանսի հրավիրման նախապատրաստական հարցերի շուրջ խորհրդակցելու իր կառավարության հետ:

¹ Геноцид армян /документы и комментарии/, сос. Ю.Г.Барсегов, /Геноцид армян /том 2, ч. 2, стр.478-479

² Там же, стр. 492

1921թ. մայիսի 7-ին Բաքվում հրավիրվեց անդրկովկասյան հանրապետությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն՝ Մ. Օրախինաշվիլու նախագահությամբ: Խորհրդակցությունը քննության առավ կոնֆերանսին անդրկովկասյան հանրապետությունների մասնակցության ձևաչափի, անցկացման վայրի ու ժամկետի, ինչպես նաև անցկացման սկզբունքների օրակարգային հարցերը: Խորհրդակցությունը որոշեց, որ կոնֆերանսում երեք հանրապետությունները պետք է հանդիս գան որպես մեկ միասնական կողմ, այնուհետև գտավ, որ բանակցությունների հիմքում պետք է դրվի Մոսկվայի պայմանագիրը, իսկ կոնֆերանսի հրավիրման վայրի հարցում խորհրդակցությունը ցանկալի համարեց այն հրավիրել Բաքվում կամ Թիֆլիսում, բայց և չառարկեց, որ այն հրավիրվի Կարսում¹:

Դարկ է նկատել, որ կոնֆերանսի նախապատրաստական առաջին փուլում /մինչև հունիս/ դրա հրավիրմամբ շահագրգռված էր խորհրդային կողմը, իսկ թուրքական կողմն անընդհատ ձգձգում էր կոնֆերանսի հրավիրումը և կարծես կորցրել էր հետաքրքրությունը: Գ. Զիշերինը հունիսի 6-ի իր նոտայում, պատասխանելով Թուրքիայի դեսպան Ալի Ֆուադի հունիսի 3-ի նոտային, հիշեցնում էր, որ Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի պահանջը մնում է չկատարված, բայց ոչ ամենահի ՈՒՍՍԱՍՏԱՆի կամ անդրկովկասյան հանրապետությունների կառավարությունների մեջքով²:

Ժամանակային այդ շրջափուլում թուրքերի հետաքրքրությունների կորուստը թուրք-անդրկովկասյան հրավիրվելիք կոնֆերանսի նկատմամբ հավանաբար պետք է բացատրել Թուրքիայի՝ Անտանտի հետ տարպող գաղտնի ու բացահայտ բանակցություններով, որոնք ընթանում էին 1921թ. փետրվար-մարտին՝ արտգործկոմիսար Բեքիր Սամի բեյի կողմից՝ Լոնդոնի կոնֆերանսում: Պատահական չէ, որ տևական ժամանակ թուրքական մեջլիսը /ԱՍԺ/ ձգձգում էր անգամ իր համար այնքան շահավետ Մոսկվայի պայմանագրի վավերացումը, որպեսզի Անտանտի տերությունների հետ ավելի մեծ սակարկությունների գնա: Ի դեպ, ՌԽՖՍՀ Կենտգործկոմը Մոսկվայի պայմանագիրը վավերացրեց ստորագրումից անմիջապես հետո՝ 1921թ. մարտի 20-ին, մինչդեռ Թուրքիայի ԱՄԺ-ն այն հաս-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, գ.3, գ. 21, թ. 67-71.

² Документы внешней политики СССР, ДВП СССР, том 4, М., 1960, Стр. 169.

տատեց ստորագրումից ավելի քան չորս ամիս անց՝ հուլիսի 22-ին՝ 201
կողմ, 5 դեմ և 1 ձեռնպահ ձայներով: Այս հանգամանքը ևս ցույց է տալիս,
թե իրականում ով էր ծգձգում կոնֆերանսի հրավիրումը¹:

Թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսի նախապատրաստական փու-
լում չի կարելի ասել, թե բոլորովին անգործության էին մատնվել Կովկա-
սի նախակին հանրապետությունների իշխանությունների վտարանդի ներ-
կայացուցիչները: Դայտնի է, որ Յայստանի, Վրաստանի, Ադրբեյջանի և
Շյուսիսային Կովկասի տապալված կառավարությունների ներկայացու-
ցիչները, ազգամիջյան հակասությունները և քաղաքական հաճախ տա-
րամերժ կողմնորոշումները կարծես մի կողմ դրած, Արևմուտքի տերու-
թյունների հիվանավորությանը Փարիզում 1921թ. առաջին կեսին փորձեր
արեցին համատեղ բանակցություններ վարել և կովկասյան հանրապե-
տությունների դաշինք ստեղծել: Այդ դաշինքի նպատակն առաջին հերթին
բոլշևիզմի դեմ պայքարելն էր և դրա արդյունքում իրենց ազգային-պե-
տական իրավունքների վերականգնումը: Կովկասյան չորս հանրապետու-
թյունների ներկայացուցիչների բանակցությունների արդյունքում հունի-
սի 10-ին հրապարակվում է 10 կետից բաղկացած մի հոչակագիր, որուն
կային հայկական հարցին վերաբերող նպաստավոր կետեր ու ծևակեր-
պումներ: Սակայն փարիզյան այդ հոչակագիրը իրականում գործնական
որևէ ազդեցություն չի ունեցել թուրք-անդրկովկասյան նախապատ-
րաստվող կոնֆերանսի վրա:

Ի տարբերություն վերոնշյալի՝ նույն թվականի ամռանը /հունիս-հու-
լիսին/ Թուրքիայի կառավարող շրջանակներում որոշ ամհանգստություն
էին առաջացրել ՀՅԴ արտասահմանի պատասխանառու մարմնի և
ՈԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի ներկայացուցիչների միջև ՈՒգայում ընթացող բանակցու-
թյունները, որոնց արդյունքով, ինչպես հայտնի է, հուլիսի 14-ին նախա-
ստորագրաված փաստաթղթով /համաձայնագրով/ խորհրդային կողմը՝
ՈԿ/Բ/Կ ԿԿ-ը, որոշակի պարտավորություն էր վերցնում իր վրա՝ լուծելու
հայկական հարցը «բավարար հողային տարածքով և ելքով դեպի ծով»՝
ազդելով Թուրքիայի վրա²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 23, թ. 23, Մսղոյան Զ., Յայկական հարցի մասին, Պեյրութ, 1978, էջ 162:

² ՀԱԱ, ֆ.4047, գ. 1, գ. 191, նաև Խաչատրյան Կ., Յայ-ռուսական հարաբերու-
թյունները 1920-1922թթ., Երևան, 2007, էջ 104:

ՈԿ/թ/Կ ԿԿ-ի կողմից լիազորված ներկայացուցիչ, դիվանագետ Ա. Իոֆֆեն, բանակցելով ՀՅԴ արտասահմանի պատասխանատու մարմ-նի ներկայացուցիչների /ղեկ. Վ.Փափազյան /հետ իրականում հետա-պնդում էր երկու խնդիր. մի կողմից բանակցելով դաշնակցության հետ, համաձայնության գալու պատրանք ստեղծել, որպեսզի թուրքերը ան-հանգստանան դրանից և թուրք-անդրկովկայան կոնֆերանսի իրավիրու-մը չձգձգեն, իսկ մյուս կողմից ՀՅԴ հետ բանակցելու միջոցով դյուրացնել Զանգեզուրի խորհրդայնացումը:

Պատմաքաղաքական դեպքերի ու վավերագիր նյութերի ուսումնա-սիրությունը ցույց է տալիս, որ որոշակի կապ կա նաև Զանգեզուրի ապստանքության ճնշման ու Լեռնային Ղարաբաղի հարցը Աղրբեջանի օգտին լուծելու միջև: Ժամանակային առումով դրանք ընթացել են գրեթե միաժամանակ: Դեռ 1921թ. մայիսի կեսերին Սիսիանի շրջանի Ղալաջուղ գյուղում Խորհրդային Հայաստանի և Լեռնահայաստանի պատվիրակու-թյունների միջև ընթացող բանակցություններում Գարեգին Նժենիք գենքը ցած դնելու կարևոր պայման էր համարել Ղարաբաղի՝ Հայաստանի կազ-մում լինելը¹ /Զանգեզուրի միացումն արդեն կասկած չէր հարուցում/: Քա-նի դեռ Լեռնահայաստանի դիմադրությունը հաջողությամբ շարունակ-վում էր, թվում էր, թե ՈԿ/թ/Կ ղեկավարությունը տրամադրի է Լեռնային Ղարաբաղի հարցը Հայաստանի օգտին լուծել: Բայց հենց որ հունիսի վերջին և հուլիսի սկզբին կարմիր բանակը սկսեց արագորեն հնազան-դեցնել Զանգեզուրը, բոլշևիկ ղեկավարության դիրքորոշումը Ղարաբաղի պատկանելության խնդրում փոխվեց հօգուտ Աղրբեջանի:

Մեր կարծիքով Զանգեզուրի գրավման և խորհրդայնացման հարցի ձգձգումը կարող էր ծառայել իբրև լջակ և Ոիգայի բանակցությունների ժամանակ, և Լեռնային Ղարաբաղի խնդրում հայանպաստ արդյունքնե-րի, և լուծումների հասնելու համար: Ոիգայի բանակցությունները, ան-կախ իրենց արդյունքից, այնուամենայնիվ որոշ անհանգստություն առա-ցացրել են քենալականների շրջանում:

Թուրք-անդրկովկայան կոնֆերանսի իրավիրման գործում, ան-շուշտ, առավել մեծ խթան հանդիսացավ հունական վտանգի ուժեղացու-մը 1921թ. ամռանը: Դունիսի վերջերից հունական գորքերը անցան վճռա-

¹ Զանգեզուրի հերոսամարտը հրամաններում /1921թ./, կազմ. Վլ. Ղազախեցյան, Երևան, 2008, էջ 10:

կան հարձակման: Թուրքերը հետ քաշվեցին Սակարիա գետի մյուս ափը: Այդքամ արդեն քեմալականները շահագրգռություն հանդես բերեցին կոնֆերանսի հրավիրումը արագացնելու վերաբերյալ:

1921թ. հունիսի 14-ին Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպանն իր պետության անունից պատրաստակամություն հայտնեց Անդրկովկասի համրապետությունների հետ ընդհանուր պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ¹: Անգորայի կառավարությունում նորանշանակ արտգործողեկոմ Յուսուֆ Քեմալ թեյր հուլիսի 1-ին հեռագրով հրավեր է ուղարկում «Եղբայրական Աղրբեջանին»՝ կոնֆերանսի համար պատվիրակություն նշանակելու: Միաժամանակ պատճառաբանելով իր նախարար նշանակվելու և բազմազբաղ լինելու հանգանանքը՝ նա խնդրում է Աղրբեջանի արտգործողեկոմ Ս. Շուսեյնովի համաձայնությունը կոնֆերանսի հրավիրման վայրը Կարսից տեղափոխել Անգորա: Անգորայում ՌՍՖՀՆ լիազոր ներկայացուցիչ Ս. Նազարենուսին հասցեագրված հուլիսի 8-ի նամակով Գ. Չիչերինը հասկացնել էր տալիս, որ խորհրդային կողմի համար նպատակահարմար չէ կոնֆերանսի գումարումը Անգորայում²:

Ի պատասխան Գ. Չիչերինի հուլիսի 8-ի նամակի՝ Ս. Նազարենուսը հուլիսի 14-ի իր գեկուցագրում իրազեկում և մի շարք պարզաբանումներ է տալիս թուրքերի կողմից կոնֆերանսը ձգձգելու, նրա ձևաչափի, հրավիրման վայրի, Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցության և այլ հարցերի վերաբերյալ: Մասնավորապես, Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցության առնչությանը, մեր կարծիքով, հիմնավոր չէ խորհրդային պատմաբան Ա. Շեյքեցի այս պնդումը, թե թուրքերը ավելորդ էին համարում ՌՍՖՀՆ ներկայացուցչի մասնակցությունը խորհրդաժողովին³: Յարկավոր չէ մեծ խորատես լինել՝ հասկանալու համար, որ Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությունը երաշխիք էր Մոսկվայի պայմանագրի սկզբունքները առանց գլխացավանքի նոր պայմանագրում անցկացնելու համար:

Կոնֆերանսի անցկացման վայրի հարցում թուրքերը շարունակում էին պնդել Անգորայի վրա: Անգորան խորհրդային կողմի համար ցանկալի

¹ Багиров Ю.А., Из истории советско-турецких отношений, 1920-1922гг., Бакы, 1965, стр. 67.

² Геноцид армян, том 2, ч. 1, стр. 511-512.

³ Хейфец А.н., Советская дипломатия и народы Востока /1921-1927/, стр. 161.

չեր ոչ միայն վատ կապի, կտրվածության ու պատերազմական թատերաբեմին շատ մոտ լինելու, այլև, մեր կարծիքով, նաև քաղաքական-հոգեբանական տեսանկյունից, որովհետև թուրքական մայրաքաղաքում իրենց դիրքորոշումներում հայ, նաև Վրացի պատվիրակներն այնքան էլ ազատ չեն գգա, չենք բացառում նաև ուժային և հոգեբանական ճնշումները, ինչպիսին օրինակ, Եղավ Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսում: Ի վերջո օգոստոսի 26-ին համաձայնություն է կայացվում կոնֆերանսը անցկացնել Կարսում¹: Նախատեսվում էր կոնֆերանսը իրավիրել սեպտեմբերի վերջին:

Կոնֆերանսին մասնակցելու պաշտոնական իրավեր ստացան Վրաստանը և Ադրբեյջանը: Թուրքերը Յայաստանին իրավեր չուղարկեցին, այլ պահանջեցին, որ հայերը պաշտոնապես ցանկություն հայտնեն կոնֆերանսին մասնակցելու համար, քանի որ մինչ այդ քենալականների հետ կնքվել էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Իրավական այդ անհարմարությունը հարթելու նպատակով Գ. Զիշերինի միջնորդությամբ Յայաստանի արտգործկոմիսար Ա. Մոռավյանը օգոստոսի 24-ին ՀՍԽՀ անունից Յու. Քենալին ուղղված նոտայում ցանկություն էր հայտնում մասնակցելու իրավիրվելիք թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսին²: Օգոստոսի 30-ին Ա. Մոռավյանը Անգորայից ստանում է դրական պատասխան:

Թուրքերի համաձայնությունից հետո մնում էր հանձնաժողովների ձևավորումը: Յայկվոմկուսի կենտկոմը և կառավարությունը պատրաստեցին պահանջների մի փաստաթուղթ՝ «Յուշագիր, հարցեր» խորագրով՝ Կարսի կոնֆերանսում քննարկելու համար: Նրանում ներառված էին քաղաքական, տնտեսական, առևտրական, վճասների հատուցման վերաբերյալ հարցեր և այլն:

Կոնֆերանսի նախապատրաստության եզրափակիչ փուլի համար սկզբունքային նշանակություն ունեցան ՈԿ/թ/Կ ԿԿ Կավբյուրոյի 1921թ. սեպտեմբերի 3-4-ի պլենումի որոշում-հրահանգները՝ Մոսկվայի պայմանագրի շրջանակներում մնալու, միասնաբար հանդես գալու և «թուրք ընկերներին չնեղացնելու» պահանջով³: «Խորհրդային Յայաստանի վերա-

¹ Գеноցիդ արման, տոմ 2, չ.1, ստր. 571-572.

² ԴԲՊ ՀՀՀ, Տ. 4, Մ., 1960, ստր. 292.

³ ՅԱԱ, Ֆ. 1, գ. 1, գ. 47, թ. 14, Ֆ. 113, գ. 3, գ. 11, թ. 17; «Խորհրդային Յայաստան», 16 հոկտեմբերի, 1921թ.:

բերմունքը դեպի քենալիստները, – գրում էր Ալ. Մյասնիկյանը, – պետք է լինի բարյացական»¹:

Սեպտեմբերի 19-ին Ալ. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ Ա. Մռավյանին և Պ. Մակինցյանին տրվում է համապատասխան լիազորությամբ մանդատ՝ ՀՍԽՀ կառավարության անունից հանդես գալու վերաբերյալ։ Կոնֆերանսի բացման նախօրյակին՝ 1921թ. սեպտեմբերի 22-ին, հրանոթային համազարկերի, հրավառության և «Ինտերնացիոնալի» մեղեդիների ներքո Կարսում տեղի ունեցավ Մոսկվայի պայմանագրի վավերագրերի հանդիսավոր փոխանակություն՝ ք. Կարաբեքիրի և ՌՍՖՀՆ Կենտգործկոմի անդամ Բ. Կուզմեցովի միջև։ Այդ նույն օրը Անգորան ստանում է Գ. Չիչերինի շնորհավորական հեռագիրը Սակարիայի ճակատամարտում թուրքերի տարած հաղթանակի կապակցությամբ²։ Այսինքն՝ Կոնֆերանսը բացվում էր ռազմաքաղաքական այնպիսի պայմաններում, երբ թուրքերը խոշոր հաղթանակ էին տարել Յունաստանի՝ ասել է թե՝ «միջազգային ինպերիալիզմի դեմ»։

Այսպիսով, թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսի նախապատրաստական փուլը տևել է շուրջ 7 ամիս։ Այդ ձգձգման գլխավոր պատճառը թուրքական կողմն էր, որ սակարկություններ էր անում կոնֆերանսի սկզբունքների, ձևաչափի, վայրի վերաբերյալ, իսկ մյուս կողմից սպասում էր միջազգային առավել նպաստավոր պահի։ Այդպիսի պահը համարվեց 1921թ. սեպտեմբերի վերջը և հոկտեմբերի սկիզբը, երբ թուրքերը հույների դեմ վճռական գոտեմարտում տարել էին հաղթանակ։ Յենց այդ ժամանակ էլ գումարվեց Կարսի թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսը։

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4004, գ. 1, գ. 104, թ. 4:

² ԴՎՊ ССՀ, տ. 4, Մ., 1960, ստ. 370.

Арапат Акопян
доктор исторических наук, профессор

Дипломатическая подготовка к турецко-закавказской конференции

РЕЗЮМЕ

С целью унификации норм международного права и для придачи юридического статуса Московскому договору от 16 марта 1921 г. была оформлена 15-ая статья, которая обязывала Советскую Россию предпринять шаги, направленные на юридическое признание закавказскими республиками границ и условий Московского договора. Поэтому необходимо было заключить аналогичный договор с Турцией и с тремя закавказскими республиками.

Подготовительный этап турецко-закавказской конференции продолжался около семи месяцев. Главной причиной задержки созыва конференции являлась турецкая сторона, которая возражала против принципов, формата и места проведения конференции и ожидала более благоприятного международного момента. Благоприятным моментом турецкие власти посчитали конец сентября-начало октября 1921 г., когда в противостоянии с греками был одержана победа. Именно тогда была созвана в Карсе турецко-закавказская конференция.

Ararat Hakobyan
Doctor of Historical Sciences, Professor

The Diplomatic Preparation of the Turkish-Transcaucasian Conference

SUMMERY

Article 15 was registered in order to legalize the Moscow agreement of March the 16th, 1921 and conform it to international norms. It obliged to the Soviet Russia to take steps so that Transcaucasian republics would legally recognize the borders and condition stipulated by the Moscow agreement. For the same purpose it was necessary to sign an agreement between Turkey and 3 Transcaucasian republics.

The preparatory period of the Turkish-Transcaucasian conference lasted about 7 months. The main reason for delaying the conference was the Turkish party, which argued over the principles, format and place of the conference and waited for an internationally more opportune moment, which, according to the Turkish authorities was between late September early October, 1921, when they had gained victory over the Greeks. It was only then that the Turkish- Transcaucasian conference of Kars was held.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾԵՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՐՉՈՒՍԱՆ ՊԱՇԱՆՁՉ 1945 թ. ՊՈՏՄԱՍԻ ԳԱՎԱԹԱԺՈՂՈՎՈՒՄ

Ֆելիքս Մովսիսյան

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Դաշնակից երեք պետությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՍԽ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Պոտսդամի գագաթնաժողովը /1945թ. հունիսի 7-ից օգոստոսի 2-ը/ լուծեց բազմաթիվ խնդիրներ, այդ թվում՝ տարածքային, էապես փոխելով Եվրոպայի քաղաքական պատկերը: Քյոնիքսբերգն անցավ ԽՍՀՄ-ին, թեպետ երեք ռուսական տարածք չէր եղել, իսկ Սիլեզիան՝ Լեհաստանին, որը մինչ այդ 400 տարի շարունակ Պրուսիայի մաս էր կազմում: Էլզասն ու Լոթարինգիան տրվեցին Ֆրանսիային, իսկ Դորեկանեսյան կղզիները՝ Յունաստանին, թեև Վերսալի պայմանագրի ժամանակներից սկսած պատկանում էին Իտալիային, իսկ դրանից առաջ՝ Օսմանյան կայսրությանը: Գերմանիայի սահմանները 1937թ. համենատությամբ կրճատվեցին 25 տոկոսով: Գագաթնաժողովն օրինականացրեց 11.5 մլն գերմանացիների բռնի տեղահանությունը, որը էթնիկ տեսանկյունից պատմության մեջ ամենազանգվածայինն էր:

Պոտսդամի համաձայնագիրը ԽՍՀՄ փլուզումից և Արևելյան Եվրոպայի կոմունիստական համակարգի անկումից հետո թեպետ իրեն սպառել է որպես այդպիսին, բայց շարունակում է մնալ հրատապ թեմա, հանդիսանում է յուրատեսակ առանցք, որի շուրջը պտտվում են երկրորդ աշխարհամարտի արդյունքները վիճարկող և վերանայել ցանկացող տեսությունները:

Պոտսդամի գագաթնաժողովում Թուրքիային ներկայացրած Խորհրդային Միության տարածքային պահանջները պատմագրությանը հուզող հարցերից մեկն է, որը հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես հայության համար:

1921-1936թթ. խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների հիմքը կազմում էին ընդհանուր հիմնախնդիրները, դիրքորոշումների մերձեցումն ու շահերի ընդհանրությունը: 1925թ. դեկտեմբերի 17-ին Փարիզում ԽՍՀՄ-ն ու Թուրքիան կնքեցին բարեկամության ու չեզոքության պայմանագիր, որը երկարացվեց. նախ՝ 1931թ. դեկտեմբերի 30-ին, ապա՝

1935թ. նոյեմբերի 7-ին: Խորհրդային Միության աջակցությամբ 1936թ. հուլիսի 20-ին Մոնթրյոյում ընդունված համաձայնագիրը Թուրքիային հնարավորություն էր տալիս Վերառազմականացնել նեղուցների գոտին¹:

1936-1939թթ. Թուրքիան արտաքին քաղաքականությունուն հակվեց դեպի Արևմուտքի Երկրների հետ մերձեցումը: 1939թ. օգոստոսի 23-ի խորհրդագերմանական չհարձակման մասին պայմանագիրի շրջանակներում Խորհրդային Միությունը Գերմանիային առաջարկեց Թուրքիային պատկանող «Բարումից հարավ ընկած տարածքները» ճանաչել որպես ԽՍՀՄ-ի հատուկ հետաքրքրության գոտի, բայց Գերմանիան այդ գաղափարը չպաշտպանեց²:

1941թ. մարտի 17-ին Բեռլինում կայացած գաղտնի խորհրդակցության ժամանակ Ա. Յիտլերը հայտարարեց. «Կովկասն ավելի ուշ կտրվի Թուրքիային՝ պայմանով, որ կօգտագործվի մեր կողմից»: Նման դիրքորոշումը հանգեցրեց Թուրքիայի հետ հարաբերությունների բարելավմանը: 1941թ. հունիսի 18-ին, ԽՍՀՄ-ի վրա հարձակումից 4 օր առաջ, Գերմանիան և Թուրքիան կնքեցին բարեկամության և չհարձակման մասին պայմանագիր: Յունիսի 25-ի թուրքական նոտան հայտնում էր, որ Գերմանիայի և ԽՍՀՄ-ի միջև պատերազմի կապակցությամբ «Թուրքիայի կառավարությունը որոշել է հռչակել Թուրքիայի չեզոքությունը³»: Երկորրդ աշխարհամարտի տարիներին Թուրքիան հռչակած չեզոքությանը հավատարիմ մնաց, չնայած այդ քաղաքականությունը «Էական նահանջ էր Գերմանիայի օգտին», իսկ պատերազմի որոշակի փուլերում «կրում էր Գերմանիային աջակցության բնույթ ԽՍՀՄ-ի դեմ պատերազմում»⁴:

1941թ. հուլիսին թուրքական «Բողքուրտ» ամսագիրը տպագրեց Խորհրդային Միության նկատմամբ Թուրքիայի տարածքային պահանջները, որտեղ Դրիմը, Պովոլժեն, Կովկասը, Սիցին Ասիան, Ուրալը նշված էին որպես ապագա թուրքական հողեր: Այդ հեռահար ծրագիրը իրակա-

¹ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами, Вып. 9, М., 1938, стр. 61-78, Международное право в избранных документах, том 1, М., 1957, стр. 241-250, Внешняя политика Советского Союза. 1946 год, М., 1952, стр. 167-170, 193-202.

² Сафрастян Р., Советский Союз и Армянский вопрос /1945-1947гг./, „Республика Армения, 1990, 14 декабря.

³ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы, том 1, М., 1946, стр. 129.

⁴ Там же, стр. 172.

նացնելու նպատակով Թուրքիան 1941թ. խորհրդային Հայաստանի սահմանի մոտ կենտրոնացրեց մեկ միլիոն զինվոր: ԽՍՀՄ-ը հարկադրված էր համարժեք քայլեր ձեռնարկել իր հարավային սահմանները պաշտպանելու ուղղությամբ: 1921թ. փետրվարի 26-ի խորհրդա-իրանական պայմանագրի 6-րդ հոդվածի համաձայն Խորհրդային Միությունը 1941թ. օգոստոսին իրան մտցրեց նախ՝ 12, ապա ևս 5 դիվիզիա: Դա թուրքական կողմին հարկադրեց զսպել իր նկրտումները և Անդրկովկաս ներխուժելը հետաձգել հարմար պահի, մասնավորպես՝ Ստալինգրադի ճակատամարտից հետո:

1945թ. գարնանը, երբ Խորհրդային Միության հաղթանակը Գերմանիայի Ակատմանը դարձավ ակնհայտ, ի. Ստալինը որոշեց հրաժարվել 1925թ. խորհրդա-թուրքական պայմանագրից: Թուրքիայի հետ սահմանը նրան չէր բավարարում: Այս մասին նա Կոմիտերնի գործկոմի գլխավոր քարտուղար Գեորգի Դիմիտրովին դեռևս 1940թ. նոյեմբերի 25-ին կայացած գրույցի ժամանակ ասել էր. «Մենք թուրքերին կշարուենք Ասիա: Դա ի՞նչ թուրքիա է: Այնտեղ երկու միլիոն վրացի են, մեկուկես միլիոն հայ, մեկ միլիոն քուրդ և այլն: Թուրքերն ընդամենը 6-7 միլիոն են»¹:

Ի. Ստալինի համար ժողովուրդների տեղահանման և վերաբնակեցման գաղափարը բոլորովին արտասովոր բան չէր: Ժամանակին նա մտուում էր նաև ֆինների վերաբնակեցման մասին. «Յարկավոր է ֆիններին վերաբնակեցնել... Ֆինլանդիայի բնակչությունը փոքր է անգամ Լենինգրադի բնակչությունից, հնարավոր կլինի վերաբնակեցնել²....»:

1945թ. մարտի 18-ին ԽՍՀՄ-ը չեղյալ հայտարարեց 1925թ. դեկտեմբերի 17-ի խորհրդա-թուրքական պայմանագիրը: Յայտարարությունում ասվում էր, որ «խոր փոփոխությունների արդյունքում, որոնք տեղի ունեցան հատկապես երկորոր համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, այդ պայմանագիրն այլևս չի համապատասխանում նոր իրադրությանը և կարիք ունի լուրջ բարելավման³»:

1945թ. մայիսի սկզբին ԽՍՀՄ քաղաքական ղեկավարության շրջանում հանրաճանաչ էր դարձել 1921թ. մարտի 16-ի պայմանագրով Թուր-

¹ The Diary of Georgi Dimitrov, 1933-1949, New Haven, 2003, p. 137; Димитров Г., Дневник, София, 1997, стр. 203.

² см: Радзинский Э., Сталин. Жизнь и смерть, М., 2003, стр. 478.

³ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы, том 3, М., 1947, стр. 146.

թիային անցած պատմական հայկական հողերը Խորհրդային Միությանը վերադարձնելու գաղափարը:

Ուստի պատմաբան Իգոր Աստանանենկոյի կարծիքով՝ Ի. Ստալինը մտադիր էր խորհրդային կարգեր հաստատել Փոքր Ասիայում, ինչպես դա ծրագրել էր Արևելյան Եվրոպայի համար: Նա Յալթայի գագաթնաժողովից հետո հանձնարարել էր Գեորգի Սալենկովին և Անաստաս Միկոյանին մշակել և Քաղբյուրոյի քննարկմանը ներկայացնել առաջարկություն Թուրքիայի հետպատերազմյան կառուցվածքի մասին¹:

Ինչո՞ւ էր պայմանավորված Ստալինի դիրքորոշման փոփոխությունը հայկական հարցում, չէ՞ որ նա կարևոր դերակատարում ուներ 1921թ. մարտի 16-ի Սոսկվայի պայմանագրի կնքման հարցում: Այդ փաստն իրենց հուշերում հաստատում են բանակցությունների մասնակից թուրք դիվանագետ Ալի Ֆուադ Զերեսոյը և թուրքական բանակի Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Կարաբերի փաշան²: Ի. Ստալինը, ամենայն հավանականությունը, տարիների ընթացքում և որպես հաղթող երկու միանձնյա դեկավար եկել էր այն համոզման, որ Թուրքիայի շահերն անհամատեղելի են Խորհրդային Միության շահերի հետ: Եթե 1921թ. Ի. Ստալինի համար գործում էր «տալ եթե դու թույլ ես կամ երբ ձեռնտու ե», ապա 1945թ., երբ Թուրքիան վերջնականացնես «ցատկեց արևմտյան դաշնակիցների» կողմը, սկսեց գործել «հետ վերցրու, երբ դու ուժեղ ես» սկզբունքը, այսինքն՝ պատմել նրան այն բանի համար, որ նա կարողացավ ժամանակին «խորամանկել խորհրդային պետության դեկավարությանը³»:

Խորհրդային պետական ապարատը ձեռնամուխ եղավ Ի. Ստալինի մտահացման իրականացմանը, որի համար անհրաժեշտ էր լուծել երկու խնդիր: Առաջին՝ դրան նախապատրաստել Յայկական ԽՍՀ դեկավարությանը, համապատասխան մարմիններին և հայությանը, և երկրորդ՝ խնդրին տեղեկացնել հակաֆաշիստական խմբավորման դաշնակիցներին ու միջազգային հանրությանը:

1945թ. ապրիլի 17-ին ԽՍՀՄ արտգործողությունի տեղակալ Սերգեյ

¹ Атаманенко И., Не нужен нам берег турецкий. <<Независимое военное обозрение.>>, 2008, 8 августа.

² см. Барсегов Ю.Г., Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. том 2, ч. 2, М., 2005, стр. 426-427.

³ Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1941-1946гг. Под ред. А. Киракосяна, Ереван, 2010, стр. 32.

Քավթարաձեն «հույժ գաղտնի» նամակ ուղարկեց Յայկական ԽՍՀ արտգործողին Սահակ Կարապետյանին: Նրանում մասնավորապես ասվում էր. «Վերջին ժամանակներս մի շաբթ երկրներում նկատելիորեն ուժեղացել է շարժումը արևմտահայերի շրջանում՝ պահանջով, առաջին, միավորել Խորհրդային Յայաստանին նախկին հայկական տարածքները, որոնք անցել են Թուրքիային, և երկրորդ, արտասահմանում ապրող բոլոր հայերին հնարավորություն տալ վերադառնալ հայրենիք, այսինքն՝ Խորհրդային Յայաստան»¹:

1945թ. մայիսի 3-ին Ս. Կարապետյանը Ս. Քավթարաձենի ուղարկեց գեկուցագիր «Յայկական նախկին տարածքների մասին, որոնք անցել են Թուրքիային, և արտասահմանում ապրող հայերի՝ հայրենիք վերադառնալու հնարավորությունների մասին»: Նա գեկուցագիր եղրակացության մեջ խնդրի լուծման երեք տարբերակ էր առաջարկում. «**Տարբերակ առաջին.** ԽՍՀՄ-ին վերադարձնել Կարսի մարզը, Արդահանը և Սուրճալուի գավառը, այլ կերպ ասած՝ վերականգնել 1914թ. ռուս-թուրքական սահմանները: **Տարբերակ երկրորդ.** Վերականգնել ռուս-թուրքական սահմանները՝ հաստատված Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև 1878թ. Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով, այսինքն՝ Կարսի մարզից բացի Խորհրդային Միությանը վերադարձնել նաև Ալաշկերտի դաշտավայրը՝ Բայազետ քաղաքի հետ միասին: **Տարբերակ երրորդ.** ԽՍՀՄ-ին վերադարձնել բացի Կարսի մարզից, Սուրճալուի գավառից ու Ալաշկերտի դաշտավայրից նաև հայկական վեց վիլայեթներից երեքը, հատկապես Երզրումի, Կանի և Բիթլիսի»²:

ԽՍՀՄ արտգործողին տարածքների վերադարձնան գործում անհրաժեշտ իմանավոր փաստաթղթերը նախապատրաստելուն զուգահեռ շարունակում էր Թուրքիայի հետ բանակցությունները նոր պայմանագիր ստորագրելու հարցում: 1945թ. հունիսին Խորհրդային Միությունում Թուրքիայի դեսպան Ս. Սարգսը Ս. Քավթարաձենի հայտնեց, որ Թուրքիան պատրաստ է ԽՍՀՄ-ի հետ կնքել նոր պայմանագիր և երկկողմ հարաբերությունների մակարդակը բարձրացնել ընդիուած մինչև դաշնակցային պայմանագրի կնքումը: Հունիսի 7-ին ԽՍՀՄ արտգործողին Վ. Մոլոտովը նրան հայտարարեց, որ մինչ նոր պայմանագրի կնքումը անհրա-

¹ Յայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 326, գ. 1, գ. 100ա, թ. 10:

² Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1941-1946гг., стр. 75.

ժեշտ է հրաժարվել 1921թ. մարտի 16-ի պայմանագրից ու «վերացնել այդ վիճակը»: Ս. Սարգսերը նրան առարկեց՝ ասելով, որ ժամանակին սահմանի խնդիրը «Լենինը անձամբ եղիտարկել ու շտկել», բացի այդ «ոչ մի կառավարություն Թուրքիայում չի կարող դա բացատրել հասարակական կարծիքին»¹:

Մոսկվայի բանակցությունների մասին անմիջապես տեղեկացան ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունները: Վ. Մոլոտովի առաջ քաշած պայմանները նրանց անհանգստացրին: Բանակցություններից հետո Թուրքիան ակտիվ խորհրդակցություններ անցկացրեց ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունների հետ՝ փորձելով նրանց օգնությամբ ճնշում գործադրել ԽՍՀՄ-ի վրա: Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Անտոնի Իդենը Լոնդոնում ընդունեց Թուրքիայի արտգործնախարար Յասան Սակին և ԱԳՆ գլխավոր քարտուղար Ֆերիդուն Զեմալ Էրկինին ու հորդորեց նրանց չափանիկաց անհանգստանալ, բայց և գգուշավորություն դրսնորել²:

1945թ. հունիսի 24-ին Մոսկվայում ամերիկյան դիվանագետներից մեկի հետ համդիպման ժամանակ Ս. Սարգսերը նշեց, որ ԽՍՀՄ-ը իր պահանջներում ամենակին էլ չի կեղծում ու կշարունակի Թուրքիային իր հսկողության տակ գցելու փորձերը:

Խորհրդային Միության ներկայացրած տարածքային պահանջները Թուրքիային անհանգստություն առաջացրին ԱՄՆ կառավարությունում: Պետական դեպարտամենտի 1945թ. հունիսի 29-ի «Միացյալ Նահանգների քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ» գեկուցագրի հեղինակները գտնում էին, որ Մեծ Երյակի դեկավարների համդիպման ժամանակ ԱՄՆ-ի կառավարությունը «պետք է հստակ հայտարարի, որ նա չի կարող և չպետք է լրի, եթե որևէ երկիր ծեռնարկի միջոցներ, որոնք կարող են սպառնալ Թուրքիայի անկախությանն ու անբողջականությանը՝ Անվտանգության միջազգային կազմակերպության /ԱՄԿ/ սկզբունքների խախտումով»³:

Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Էդվին Վիլսոնը 1945թ. հուլիսի 2-ին պետքարտուղարի պաշտոնակատար Զոգեֆ Գրյուին հղած հեռագրում շեշտում էր, որ Կարսն ու Արդահանը ԽՍՀՄ-ին վերադարձնելու պահանջը «պետք է լուրջ ընդունել», քանի որ այն Խորհրդային Միության ներկա

¹ Там же, стр. 237-238.

² Там же, стр. 237.

³ Там же, стр. 250.

կառավարության համար հեղինակության հարց է: Նրա կարծիքով «այդ տարածքները կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունեն Հյուսիսային Իրան և Արևելյան Անատոլիա մուտք ունենալու տեսանկյունից¹»:

Հուլիսի 3-ին Թուրքիայի վարչապետ Շյուքրյու Սարաջօղլուն դեսպան Է.Վիլսոնի հետ գրույցի ընթացքում ասաց. «Խորհուրդները խելքը թոցրել են: Նրանք երազում են համաշխարհային գերիշխանության մասին»: Նրա համոզմամբ՝ «Մեծ Եռյակի հանդիպումը կարող է որոշել Սերծավոր և Միջին Արևելքի ճակատագիրը երկար տարիների համար: Եթե ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան չեն կարող ուժեղ դիրք գրադեցնել, եթե հանդիպումից հետո ԽՄՀՄ-ը նորից Թուրքիայի առաջ տարածքային հարցեր կրաքարացնի, այդ դեպքում Մերձավոր և Միջին Արևելքի մյուս ժողովուրդները կիամոզվեն, որ Ստալինի տեսակետը նորից հաղթեց, և այդ ամբողջ տարածաշրջանը կիայտնվի խորհուրդների իշխանության տակ²:»

Թուրքական դիվանագիտությունը հնարավոր բոլոր միջոցներն օգտագործում էր համոզելու Մեծ Բրիտանիային ու ԱՄՆ-ին, որ առաջիկայում կայանալիք Մեծ Եռյակի դեկավարների հանդիպման ժամանակ անհրաժեշտ է սառեցնել ի. Ստալինի պահանջատիրական նկրտումները, զսպել գերիշխանություն ձեռք բերելու նրա կիրքը և ամենուրեք հաստատել քաղաքական հավասարակշռություն:

1945թ. հուլիսի 7-ին Վաշինգտոնում Թուրքիայի դեսպան Յուսեյն Ռաջիփ Բայրութը հանդիպում ունեցավ ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի պաշտոնակատար Զ.Գրյուի հետ: Նա ճպատակ էր հետապնդում ամերիկյան իշխանություններին հասանելի դարձնել Խորհրդային Միությունից Թուրքիային սպառնացող վտանգը և պարզել ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը ստեղծված իրադրության կապակցությամբ:

Զ. Գրյուն թուրք դեսպանին հանգստացրեց՝ ասելով, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունը «որոշակիորեն անհանգստացած է խաղաղությանը սպառնացող ցանկացած վտանգից, որը կարող է խաթարել ՄԱԿ-ի կարգերը»: Յ.Բայրութը հնչեցրեց իր կառավարության դիրքորոշումը, ըստ որի, «Թուրքիան մեկ դյույմ տարածք անգամ չի զիջի, և եթե Խորհրդային Ռուսաստանը փորձի թուրքական տարածքները յուրացնել, ապա Թուրքիան անհապաղ կսկսի կովել»: Զ.Գրյուն վատահեցրեց դեսպանին, որ

¹ Տամ же, стр. 251.

² Տամ же, стр. 252-253.

այդ հարցը կքննարկվի երեք պետությունների ղեկավարների առաջիկա հանդիպման ժամանակ: Նա հայտնեց, որ ԱՄՆ-ի նախագահը թուրքական հարցի կապակցությամբ անհրաժեշտ տեղեկություններ ստացել է և «ուրախ կլինի օգնել խնդրի խաղաղ կարգավորմանը»¹:

Պոտսդամի գագաթնաժողովի նախօրեին՝ 1945թ. հուլիսի 13-ին, Լոնդոնում կայացավ Թուրքիայի արտգործնախարար Յասան Սակի և Մեծ Բրիտանիայում Թուրքիայի դեսպան Ռուսեն Յունայդինի հանդիպումը Մեծ Բրիտանիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Զոն Վինանթի հետ: Թուրք դիվանագետները փաստեցին, որ Թուրքիայի կառավարությունը մտադիր չէ քննարկել «իր տարածքների մի մասը վերադարձնելու հարցը և չի ընդունի ռուսների պահանջը բազաների մասին»:

Դ. Սակը հայտարարեց, որ Թուրքիան «հույսով նայում է իր դաշնակից Բրիտանիային և իր բարեկամ ԱՄՆ-ին և համոզված է, որ նրանց օգնությամբ սպառնալից բնույթի իրադրությունը հնարավոր կլինի մեղմել»: Նա հույս հայտնեց, որ ԽՍՀՄ պահանջները «չեն դառնա Մեծ Եռյակի դեկավարների քննարկման առարկա՝ առանց Թուրքիային լսելի լինելու հնարավորություն տալու»²:

Խորհրդային Միությունը բանակցությունների ժամանակ ոչ միայն ուժեղացնում էր ճնշումը Թուրքիայի վրա, այլև ձգտում էր ներկայացված տարածքային պահանջները միջազգայնացնել: Այս նպատակով քարոզչական լայն գործունեություն ծավալվեց Արևմտատքում ապրող հայության շրջանում: Արևմտահայերը հույս ունեին, որ Երկրորդ աշխարհամարտի արդյունքում մեծ տերությունների օգնությամբ կարելի է Թուրքիայի բռնազավթած նախկին հայկական տարածքները միավորել Հայաստանի հետ: 1944թ. հոկտեմբերին ամերիկահայերը հայկական հարցը բարձրացրին ամերիկյան մանուլում, իսկ 1945թ. մարտին նամակով դիմեցին ԱՄՆ-ի նախագահ Ֆրանկլին Ռուզվելտին: 1945թ. ապրիլի 7-ին Ամերիկյան Հայկական Ազգային Կոմիտեն հեռագրով դիմեց ի. Ստալինին՝ «լսնդրելով լուծել Թուրքական Հայաստանի միացման հարցը Հայկական ԽՍՀ-ին և արտասահմանում ապրող բոլոր հայերին հնարավորություն տալ վերադառնալ հայրենիք»³: Հայաստանի բարեկամների խնդիր նախագահ Սուլեյման Թաջանը ԱՄՆ-ի նախագահ Հարրի Թրումենին հորդորում էր

¹ Там же, стр. 254-255.

² Там же, стр. 255-256.

³ ՀԱԱ, ֆ. 326, գ. 1, գ. 100ա, թ. 10:

Թուրքիային հայտարարել, որ «տարածքների ուղղումն անհրաժեշտ է, որպեսզի Թուրքիայից տեղափոխված հայերը կարողանան որևէ տեղ ապաստան գտնել իրենց հինավոր հայրենիքում»¹:

1945թ. մայիսից սկսած քարոզություն էր իրականացվում Խորհրդային Հայաստանում սփյուռքահայերի հայրենիք վերադառնալու անհրաժեշտության մասին: Մայիսի 15-ին ՀԿ/թ/Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանը Ի.Ստալինին հղած նամակում խնդրում էր թույլատրել սփյուռքահայերին վերադառնալ հայրենիք²: Հուլիսի 4-ին Գ. Հարությունյանը և Հայկական ԽՍՀ ժողկոմխորիի նախագահի տեղակալ Ս. Կարապետյանը դիմեցին Վ. Մոլոտովին՝ առաջարկելով Հայաստան վերադարձող սփյուռքահայերի հարցում առանձնացնել 15-20 հազար հունահայերի հայրենադարձության հարցը³:

Հուլիսի 7-ի նամակով Գ. Հարությունյանը Ի.Ստալինին ու Վ. Մոլոտովին խնդրում էր Թուրքիայից «պահանջել 1914թ. սահմանների վերականգնումը և նախկին Կարսի մարզն ու Սուլմանլի գավառը Հայաստանին հանձնելը»: Նա ակնարկում էր, որ այդ տարածքների վերադարձան հետ է կապված սփյուռքահայերի վերադարձը Խորհրդային Հայաստան⁴:

1945թ. հունիսին հայոց կաթողիկոս Գևորգ VI Չորեքշյանը նամակով դիմեց Ի.Ստալինին, որում խնդրում էր լուծել հայկական կորցված հողերը Խորհրդային Հայաստանին միավորելու և արևմտահայերի՝ հայրենիք ներգաղթը կազմակերպելու հարցը: Կաթողիկոսի նամակը սփյուռքահայերի շրջանում մեծագույն ոգևորություն ու խանդավառություն առաջ բերեց, աշխարհի տարբեր երկրներում հայ համայնքներն ու քաղաքական կազմակերպությունները, միությունները, ընկերությունները համախմբվեցին այս գաղափարի շուրջ: Պատմական Հայաստանի տարածքները Մայր հայրենիքին միավորելու հայության բաղձանքը համընկնում էր Խորհրդային Միության դեկավարության արտաքին քաղաքականության ձգտումների հետ:

Հայկական տարածքները վերադարձնելու Խորհրդային Միության պահանջը քննարկվեց Պոտսդամի գագաթնաժողովում: Մեծ եռյակի դե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, գ.1, գ. 100 ա, թ. 89-91.

² ՀՀԱ, ֆ. 1, գ. 034, գ. 27, թ.33-36:

³ ՀՀԱ, ֆ. 1, գ. 034, գ. 27, թ. 37-39:

⁴ ՀՀԱ, ֆ. 1, գ. 26, գ. 47, թ. 40-43:

կավարները՝ Պոտսդամ ներկայացան աշխարհաքաղաքական, ռազմական, տնտեսական և այլ տարրեր նպատակներ հետապնդելով ու տարածայնություններ ունենալով:

Ու. Չերչիլը Յ. Թրումենին համոզում էր գագարնաժողովում այնպիսի լուրջ քննարկում անցկացնել, որից կախված լիներ «ամբողջ աշխարհի մոտ ապագան»:

Մայիսի 12-ին Յ. Թրումենին հղած ուղերձում Ու. Չերչիլը խոստովանում էր, որ «խորապես մտահոգված է» Եվրոպայում ստեղծված դրությամբ, քանզի ԽՍՀՄ-ը, եթե ցանկանա, կարող է այնտեղ պահել 200-300 դիվիզիա: Այդ դեպքում նրանց երկարյա վարագույրը շատ ցած կիշնի, եթե ոչ ամբողջությամբ¹:

Ու. Չերչիլի համոզմամբ՝ դա կանխելու համար «կենսականորեն անհրաժեշտ է Ռուսաստանի հետ համաձայնության գալը կամ էլ նրա հետ հարաբերությունները պարզելը», քանի դեռ դաշնակիցների բանակները «մահացու չեն թուլացել և դուրս եկել զավթախուժած գոտուց»²:

Ու. Չերչիլը հնարավոր էր համարում զինված հակամարտությունը Խորհրդային Միության հետ: Վաշինգտոնում նրա մտադրությունը կրահել էին և համոզված էին, որ նա ցանկանում է ԱՄՆ-ին ինչ գնով էլ լինի ներքաշել այդ հակամարտության մեջ: Բայց ԱՄՆ-ի գլխավոր նպատակն այդ պահին ճապոնիայի հետ պատերազմը հաղթականորեն ավարտելն էր, որում նախագահ Յ. Թրումենն ակնկալում էր ԽՍՀՄ-ի օգնությունը:

Ու. Չերչիլը ջանում էր որքան հնարավոր է շուտ հրավիրել Մեծ Երյակի գագարնաժողովը, որին երեք պետությունները կմասնակցեին հավասար սկզբունքով³: Նա չէր ցանկանում գագարնաժողովում հանդես գալ «աղքատ ազգականի» դերում՝ «երկու մեծերի» կողքին, որպեսզի նրանց մտքով չանցմի անտեսել իրեն՝ ամեն ինչ համաձայնեցնելով միմյանց հետ:

Յ. Թրումենն ու Ի. Ստալինը արագ համաձայնության եկան գագարնաժողովը Բեռլինի մերձակայքում հուլիսի 15-ին անցկացնելու մասին: Ու. Չերչիլին մնում էր միայն համաձայնվել դրա հետ և «Պոտսդամում տալ դիվանագիտական ամենամեծ ճակատամարտն իր կյանքում»⁴:

¹ Черткиль У., Вторая мировая война, сокр. перевод с англ., том 6, М., 1991, стр. 632-633.

² Չելեպի Է., Չերչիլի գաղտնիքը, Երևան, 1977, էջ 228.

³ Черткиль У., Указ. соч., том 6, стр. 638.

⁴ Է. Չելեպի, նշվ. աշխ, էջ 228.

Պոտսդամի գագաթնաժողովն իր աշխատանքն սկսեց 1945թ. հուլիսի 17-ին: Նախօրյակին տեղի ունեցավ ԽՍՀՄ արտգործողկոմ Վ.Մոլոտովի հանդիպումը Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Անտոնի Իդենի հետ, որն արծարժեց խորհրդա-բուրքական հարաբերությունների հարցը: Վ.Մոլոտովը նրան համարուտ ներկայացրեց հարցի էռթյունը՝ նշելով, որ «1921թ. բուրքերն օգտվեցին խորհրդային պետության բուլությունից և նրանից խեցին խորհրդային Յայստանի մի մասը: Յայերը խորհրդային Միությունում իրենց վիրավորված են գգում: Այդ պատճառով էլ խորհրդային կառավարությունը բարձրացրել է խորհրդային Միությանը օրինական պատկանող տարածքների վերադարձնան հարցը¹:

Ա.Իդենը հայտարարեց, որ անգլիացիները առաջներում չեն լսել Թուրքիայի նկատմամբ խորհրդային Միության տարածքային պահանջների մասին: Վ. Մոլոտովը պարզաբանեց տարածքային պահանջների ծագման պատճառը: Նա ասաց, որ թուրքերն առաջարկել են խորհրդային կառավարությանը կնքել դաշնիքի մասին պայմանագիր և հարցուել են, թե ի՞նչ պայմաններով է ԽՍՀՄ-ը պատրաստ դա անել: Խորհրդային կառավարությունն էլ Թուրքիային շարադրել է իր դիրքորոշումը:

Ա. Իդենը հայտնեց, որ «թուրքերը համաձայն չեն բավարարել Խորհրդային Միության տարածքային պահանջները»: Վ.Մոլոտովն ընդգծեց, որ «այն տարածքները, որոնց մասին խոսք է գնում, թուրքերին չեն պատկանում: Նրանք անարդարացի են վարվել՝ դրանք խորհրդային Միությունից խելով»: Իր միտքը իիննավորելու համար Վ. Մոլոտովը բերեց լեհերի օրինակը, որոնք անարդարացի վարվեցին՝ 1921թ. խորհրդային տարածքները զավելով: Բայց նրանք «որոշեցին իրենց դիրքորոշումը վերանայել և համաձայնվել են ներկայումս այդ տարածքները վերադարձնել Խորհրդային Միությանը²»:

Ա. Իդենը տեղի չտվեց և ընդգծեց, որ «Թուրքիայում քերզոնի գիծ չկա»: Յակախորհրդային նկրտումներ ունեցող Ա.Իդենը Վ.Մոլոտովին անուղղակիորեն հասկացնում էր, որ ԽՍՀՄ տարածքային պահանջը օրինական չէ:

¹ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны. 1941-1945гг., том VI, Берлинская /Потсдамская/ конференция руководителей трех союзных держав- ССР, США и Великобритании. Сб. Документов, М., 1984, стр. 37.

² Там же, стр 38.

Վ.Մոլոտովն իր գրուցակցին հայտնեց, որ «երբ հայերի տարածքները կը կընդալին վեճն, արտասահմանում ապրող շատ հայեր կձգտեն վերադառնալ հայրենիք: Թող թուրքերը հայերին տան խորհրդային Սիոնքյանը, դա արդարացի կլինի¹»: Ա.Իդենը գերադասեց այդ թեման չխորացնել և Վ.Մոլոտովին դիվանագիտորեն շնորհակալություն հայտնեց հաճելի գրույցի համար:

Խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների և հայկական տարածքների վերադարձման ԽՍՀՄ պահանջին Մեծ Եռյակի դեկավարներն անդրադարձան 1945թ. հուլիսի 22-ին կայացած 6-րդ նիստի քննարկումների ընթացքում: Նիստում նախագահող Յ. Թրումենն անդրադարձավ օրակարգի երրորդ հարցին՝ Թուրքիային ներկայացվող ԽՍՀՄ տարածքային պահանջներին: Իրազեկ լինելով այս կապակցությամբ խորհրդա-անգլիական հակասություններին՝ նա գերադասեց իր դիրքորոշումը չբացահայտել և նախաձեռնությունը փոխանցեց Ու. Չերչիլին՝ հայտարարելով. «Ես կարծում եմ, որ անգլիական պատվիրակությունը առաջարկություն ունի»:

Ու. Չերչիլը, որպես հմուտ ու փորձառու դիվանագետ, փորձեց Թուրքիայի հարցի բնույթը փոխել՝ շեշտը դնելով ոչ թե Խորհրդային Սիոնքյան տարածքային պահանջների, այլ խորհրդա-թուրքական նոր պայմանագիր կնքելու վրա: Նա հայտարարեց. «Ինձ բացարձակապես պարզ է, որ եթե Թուրքիան խնդրում է խորհրդային կառավարությանը կնքել հարձակողական և պաշպանական դաշինք, ապա խորհրդային կառավարության համար լավ առիթ է հայտարարել այն մասին, թե ինչպես կարելի է բարելավել Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև հարաբերությունները»²:

Ի. Ստալինի առաջարկությամբ այդ կապակցությամբ պարզաբանումներով հանդես եկավ Վ. Մոլոտովը: Նա ներկայացրեց հարցի ծագման պատմությունը, ապա հայտարարեց, որ խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման գործում խորհրդային կառավարությունը տեսնում է երկու հարց. առաջին, դաշնակցային պայմանագիր կնքելը նախատեսում է համատեղ պաշտպանել երկուստեք սահմանները, իսկ ԽՍՀՄ-ը սահմանի որոշ հատվածներ համարում է «անարդարացի»: 1921թ. Թուրքիան խորհրդային Յայաստանից խլել է տարածքներ՝ «որովանք հանրահայտ Կարսի, Արդվինի և Արտահանի մարզերն են»:

¹ Там же.

² Там же, стр. 135.

Դրանց քարտեզը հանձնելով ամերիկյան և բրիտանական կողմերին՝ Վ. Մոլոտովն ասաց. «որպեսզի դաշնակցային պայմանագիր ստորագրվի, անհրաժեշտ է կարգավորել Վրաստանից ու Հայաստանից խլված տարածքների հարցը և այդ տարածքները հետ վերադարձնել»¹:

Փաստորեն, ԽՍՀՄ ղեկավարությունը հայկական տարածքների վերադարձնան հարցը դարձրեց միջազգային բնարկման առարկա: Երկրորդ կարևոր հարցը Վ. Մոլոտովը համարում էր Սևծովյան նեղուցների խնդիրը և Մոնթրյոյի համաձայնագրի վերանայումը, որի մասին բազմիցս տեղեկացվել է ոչ միայն Թուրքիայի, այլև ԱՍՍ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի կառավարություններին: Այդ համաձայնագրով, նշեց Վ. Մոլոտովը «Խորհրդային կառավարությունը Սևծովյան նեղուցների վրա ունի նույնքան իրավունքներ, որքան ճապոնական կայսրը: Եթե թուրքական կողմը պատրաստ է կարգավորել այդ հիմնական վիճելի հարցերը, ապա մենք պատրաստ ենք կնքել դաշնակցային պայմանագիր»:

Դրան հաջորդեց Վ. Մոլոտովի ուշագրավ հայտարարությունն այն մասին, որ եթե «թուրքական կառավարությունը անընդունելի է համարում այդ երկու հարցերի կարգավորումը, ապա մենք պատրաստ ենք կնքել միայն նեղուցներին վերաբերող համաձայնագիր»²:

Վ. Մոլոտովի հնչեցրած վերջին միտքը նոր մոտեցում էր խորհրդաթուրքական պայմանագրի կնքման հարցում, քանի որ մինչ այդ թուրքական կառավարության ներկայացուցիչների հետ ունեցած բոլոր հանդիպումների ժամանակ պահանջների միջև տարանջատում չէր դրվել: Ստացվում էր, որ առաջնայինը և կարևոր նեղուցների հարցն է, որի կապակցությամբ ԽՍՀՄ-ը պատրաստ էր համաձայնություն կնքել Թուրքիայի հետ: Հայկական տարածքների վերադարձման խնդիրը մնում էր բաց: Նոր հարցադրում անելով՝ Վ. Մոլոտովն, իհարկե, չէր հրաժարվում տարածքային պահանջներից: Նրա ասածից բնավ չէր հետևում, որ նեղուցների հարցի լուծումից հետո ԽՍՀՄ-ը պատրաստ է Թուրքիայի հետ դաշնակցային պայմանագիր կնքել:

Վ. Մոլոտովը թուրքական կառավարությանը ներկայացրած ԽՍՀՄ պահանջները գրավոր հանձնեց Ու. Չերչիլին ու Յ. Թրումենին: Դրանց ծանոթանալուց հետո Ու. Չերչիլը հայտարարեց, թե իրեն ներկայացված

¹ Տամ же, стр. 136.

² Տամ же.

գրությունից «բոլորովին այլ հարցեր են ծագում: Խոսքը գնում է նեղուց-ներում ռուսական բազայի մասին: Ես համոզված եմ, որ Թուրքիան երեք չի համաձայնվի դրան: Պետք չէ վախեցնել Թուրքիային»¹:

Խորհրդային Միության ներկայցրած պահանջների կապակցությամբ Ու. Չերչիլի գրաված կոշտ դիրքն ակնհայտ էր: Նա այնքան էր ահարեկված ԽՍՀՄ-ից «սպառնացող վտանգից» և նրա դիրքերի ամրապնդման հեռանկարից Եվրոպայում և Սևծովյան տարածաշրջանում, որ բացահայտ չէր բաքենում իր անհամաձայնությունը ԽՍՀՄ պահանջների կապակցությամբ: Նրա համոզմունքն այն մասին, թե Թուրքիան չի համաձայնվի ԽՍՀՄ պահանջները բավարարել, իհմնված էր ոչ միայն թուրքական դիրքորոշման: Բրիտանական կառավարության աշխարհաքաղաքական շահերը պահանջում էին հակադրվել ԽՍՀՄ-ին ու աջակցել Թուրքիային:

Ի հակադրություն Ու. Չերչիլ՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Յ. Թրումենը այս հարցի քննարկման ժամանակ կարծիք չհայտնեց՝ պատճառաբանելով, որ իրեն «չի հաջողվել այն կշռադատել: Ես պետք է ուսումնասիրեմ Խորհրդային կառավարության առաջարկը, – ասաց Յ. Թրումենը, – նախքան իմ կարծիքն արտահայտելով»²:

Խորհրդային Միության պահանջների շուրջը ծավալված բանավեճը շարունակվեց հաջորդ օրը՝ գագաթնաժողովի յոթերորդ նիստում, քննարկվելով որպես օրակարգի առաջին հարց: Ու. Չերչիլը կրկին հայտարարեց, որ ինքը չի կարող պաշտպանել Խորհրդային Միությանը սկծովյան նեղուցմերում ռազմական բազա հատկացնելու առաջարկությունը և «չի կարծում, թե Թուրքիան կհամաձայնվի այդ առաջարկության հետ»:

Այս նիստում Ու. Չերչիլի դիրքորոշման կապակցությամբ պարզաբանություններ կատարեց Ի. Ստալինը: Նա հայտարարեց, որ Թուրքիային վախեցրել է ոչ թե Բուլղարիայում խորհրդային երկու դիվիզիաների առկայությունը, այլ սահմանների ճշգրտման առաջարկությունը: Խոսքը գնում է Առաջին աշխարհամարտից առաջ գոյություն ունեցող սահմանի մասին, մասնավորապես Կարսի ու Արդահանի շրջանների վերադարձման մասին, որոնք մինչ պատերազմը պատկանել են համապա-

¹ Там же, стр. 137.

² Там же.

տասխանաբար Հայաստանին և Վրաստանին:

«Նախկին տարածքների վերականգնման մասին հարց չէր ծագի, – ասաց Ի.Ստալինը, – եթե թուրքերը հարց չդնեին ԽՍՇ-ի և Թուրքիայի միջև դաշնակցային պայմանագիր կնքելու մասին: Իսկ դաշինք նշանակում է, որ մենք պարտավորվում ենք պաշտպանել Թուրքիայի սահմանը, իսկ Թուրքիան պարտավորվում է պաշտպանել մեր սահմանը: Բայց մենք գտնում ենք, որ Կարսի և Արդահանի շրջանում սահմանը ճիշտ չէ, և մենք հայտարարել ենք Թուրքիային, որ եթե նա ցանկանում է մեզ հետ կնքել դաշինք, հարկավոր է ուղղել այդ սահմանը, եթե նա չի ցանկանում ուղղել սահմանը, ապա դաշինքի մասին հարցը վերանում է»¹:

Դրանից հետո Ի. Ստալինն անցավ նեղուցների մասին Խորհրդային Միության կառավարության դիրքորոշման պարզաբանմանը: Նրա գնահատմամբ՝ Մոնթրյոյի համաձայնագիրն ամբողջովին ուղղված է «Ռուսաստանի դեմ և թշնամական է նրա նկատմամբ»: Թուրքիային ցանկացած պահին կարող է թվալ, որ իրեն վտանգ է սպառնում, ու կփակի նեղուցները: Դրանց նկատմամբ ռուսներն ունեն նույնքան իրավունքներ, որքան ճապոնական կայսրը: «Դա ծիծաղելի է, բայց դա փաստ է», - շեշտեց Ի. Ստալինը և շարունակեց. «Ստացվում է, որ Անգլիայի աջակցությունը վայելող փոքրիկ պետությունը բնել է մեծ պետության կոկորդից և նրան անցում չի տալիս»: Չհամաձայնվելով Ու. Չերչիլի առարկումներին և մերժելով նրա դիրքորոշումը՝ Ի. Ստալինը արժանի հակահարված տվեց. «Կարելի է պատկերացնել, թե ինչպիսի աղմուկ կբարձրանար Անգլիայում, եթե այդպիսի պայմանագիր գոյություն ունենար Զիբրալթարի նկատմամբ, կամ Աներիկայում, եթե այդպիսի պայմանագիր գոյություն ունենար Պանամայի ջրանցքի նկատմամբ: Այսպիսով, հարցը դրվում է այնպես, որ մեր նավերը հնարավորություն ունենան ազատ անցնել Սև ծովից ու հակառակը»²:

Ի. Ստալինը ճիշտ նշանակետին էր հարվածում, որն ազդեցություն ունեցավ նրա գրուցակիցների վրա: Իր խոսքը նա եզրափակեց այն շեշտադրմամբ, որ այս հարցում ԽՍՇ-ին զիջում պիտի արվի:

Յ. Թրումենն անվերապահորեն պաշտպանեց Մոնթրյոյի համաձայնագիրը վերանայելու և Սևծովյան նեղուցները նավարկության համար

¹ Там же, стр. 148-149.

² Там же, стр. 149.

ազատ դարձնելու պահանջը: Ինչ վերաբերում է ԽՍՀՄ-ի առաջ քաշած «տարածքային հարցին, ապա այն վերաբերում է միայն Խորհրդային Միության ու Թուրքիային և պետք է լուծվի նրանց միջև»¹, – եզրափակեց իր խոսքը նիստում նախագահող Յ. Թրումենը:

Ստեղծված պայմաններում Ու. Չերչիլին այլ բան չէր մնում, քան համաձայնվել ի. Ստալինի ու Յ. Թրումենի փաստարկների հետ:

Այսպիսով, Երեք տերությունների ղեկավարները միասնական կարծիք արտահայտեցին Մոնթրյոյի համաձայնագիրը վերանայելու կապակցությամբ: Յուլիսի 24-ին տեղի ունեցած գագաթնաժողովի 8-րդ նիստում քննարկվեց միայն նեղուցների մասին հարցը²:

1945թ. օգոստոսի 1-ին ի. Ստալինի, Յ. Թրումենի և Կ. Էտլիի ստորագրած «Երեք մեծ տերությունների Բեռլինի գագաթնաժողովի արձանագրության» XVI գլխում՝ «Սևովյան նեղուցները», ամրագրվեց հետևյալ դրույթը: «Երեք կառավարություններն ընդունում են, որ նեղուցների մասին համաձայնագիրը, ստորագրված Մոնթրյոյում, պետք է վերանայվի՝ որպես ներկա ժամանակներին չհամապատասխանող պայման»³:

Այսպիսով, Պոտսդամի գագաթնաժողովում Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի ղեկավարները խուսափեցին Թուրքիային ներկայացված Խորհրդային Միության տարածքային պահանջների հետագա քննարկումից: Իսկ Երբ նիստում Երեք տերությունների ղեկավարները սկզբունքորեն պայմանավորվեցին վերանայել Սևովյան նեղուցների վերաբերյալ Մոնթրյոյի համաձայնագիրը, ի. Ստալինը չպնդեց շարունակել բանավեճը խորհրդաբուրքական սահմանը փոփոխելու մասին:

Պատմագրության մեջ տարածված է այն կարծիքը, որ ի. Ստալինի դիրքորոշման փոփոխության վրա էականորեն ազդեց Միացյալ Նահանգների կողմից ատոմային ռումբի փորձարկումը: Այն կայացավ Պոտսդամի գագաթնաժողովի նախօրյակին՝ 1945թ. հուլիսի 16-ին, Միացյալ Նահանգների Նյու-Մեքսիկո նահանգում՝ Ալամոգորդո օդային բազայից ոչ հեռու: Այդ լուրին անհամբերությամբ սպասող Յ. Թրումենը գագաթնաժողովի առաջին իսկ օրը՝ հուլիսի 17-ին, իր անբավարարվածությունն արտահայտեց Յալթայի գագաթնաժողովի որոշումների կատարման ընթացքի կապակցությամբ: Ծովակալ Ռիլիամ Լեգի բնութագրման՝ Յ. Թրումենը

¹ Там же, стр. 150-151.

² Там же, стр. 175-176.

³ Там же, стр. 444.

«բռնեց հարձակման անցնելու երկար սպասված հնարավորությունից»¹:

Ասովային ռումբի փորձարկման «մեջ լուրն» ստանալուց մի քանի օր հետո Ու. Չերչիլը արտգործնախարար Ա.Իդենին անկեղծորեն ասաց. «Միանգամայն պարզ է, որ Միացյալ Նահանգները ներկայումս այլևս չեն ցանկանում Ռուսաստանի մասնակցությունը ճապոնիայի դեմ մղվող պատերազմին»: Ու. Չերչիլն իրավացի էր: Ռումբի փորձարկումից հետո ԱՄՆ-ի դեկավարները հակվեցին այն մտքին, որ ճապոնիայի դեմ պատերազմը հարկավոր է պարտել առանց Խորհրդային Սիության մասնակցության: Այդպես մտածում էին Յ. Թրումենը, ԱՄՆ-ի ռազմական նախարարի օգնական Զոն Մաքքլոյը²: ԱՄՆ-ի ռազմական նախարար Յ. Սթիմսոնը հուլիսի 22-ին իր օրագրում գրում էր, որ Միացյալ Նահանգներն «այլևս Ռուսաստանի կարիքը չունեն»³:

Յ. Թրումենը համոզվեց, որ ատոմային ռումբը զգալիորեն կուժեղացնի ամերիկյան դիվանագիտությունը և ԱՄՆ-ի կառավարությանը հնարավորություն կտա այն դարձնել «խաղաթությ» ԽՍՀՄ-ի հետ հարաբերություններում ու նրան կդարձնի «ավելի զիջողամիտ Եվրոպայում»⁴: Յ. Թրումենն արագ հասկացավ, որ Եթե ռումբը իրականություն դառնա, ապա «ինքը մահակ կունենա այդ տղաների համար»⁵:

1945թ. մայիսին Յ. Թրումենի համար Խորհրդային Սիության հետ հարաբերություններում ատոմային ռումբը դարձավ «գլխավոր խաղաթությը» և «ուժի դիրքերից» խոսելու լավագույն միջոցը: Այդ պատճառով նրա կառավարությունը ամեն ինչ արեց, որպեսզի Պոտսդամի գագաթնաժողովը կայանա ոչ թե հունիսին, ինչպես ցանկանում էր Ու. Չերչիլը, այլ՝ հուլիսին: Յետագայում Յ. Թրումենը հարցազրույցներից մեկում խոստովանեց, որ Սեծ Եռյակի դեկավարների հանդիպման հետաձգման գործում ատոմային ռումբը լուրջ դերակատարում է ունեցել⁶: «Մանհեթթենյան ծրագրի» դեկավար գեներալ Լ.Գրովսը, կատարելով Յ. Թրումենի պա-

¹ G. Aperovitz. Atomic Diplomacy. Hiroshima and Potsdam, New York, 1965, p. 147.

² J. Forrestal. The Forrestal Diaries. New York, 1951, p. 70.

³ W. Craig. The Fall of Japan, London, 1970, p. 58.

⁴ Вильямс В., Трагедия американской дипломатии. Пер. с англ., М., 1960, стр. 165.

⁵ Y.Daniels. The Man of Independence. The Life and Times of Harry Truman, New York, 1951, p. 266.

⁶ H.Druks. Harry Truman and the Russians, New York, 1966, p.40.

հանջը, իր Ենթականերին հորդորում էր արագացնել ռումբի ստեղծումը¹: Ասոնային ռումբի ստեղծման Լոս-Ալամոսի լաբորատորիայի ղեկավար Ռոբերտ Օպենհայմերը նույնպես հավաստում էր. «Մեզ վրա անհավանական ճնշում էր գործադրվում, որպեսզի ռումբը պատրաստ լինի մինչ Պոտսդամի հանդիպումը»²: Ռումբի օգտագործման անհրաժեշտությունը կարևորում էր նաև Յ.Թրումենը: Իր հուշերում նա գրում է. «Այս ինաստով թող ոչ մի սխալ չլինի: Ես ատոմային ռումբը դիտում էի որպես ռազմական գենք և երբեք չեմ կասկածել, որ այն հարկավոր է կիրառել»³:

Ասոնային ռումբի ստեղծումը Ու. Չերչիլի համար ոչ միայն գլխավոր «խաղարուղթ» էր Խորհրդային Միության դեմ, այլև փրկարար օդակ ու հզոր միջոց, «որն ընդունակ էր միանգամից վերջ դնել պատերազմին արևելքում» և «բացել շատ ավելի լուրջ հեռանկարներ Եվրոպայում»: Ու. Չերչիլը համոզված էր, որ Յ. Թրումենը մտածում էր ճիշտ իր պես, բայց ռումբի կիրառման որոշումը կախված է միայն նրանից: «Ես մի րոպե անգամ չեմ կասկածում, -գրում է նա, -թե ինչպիսին կլինի այդ որոշումը, և այդ պահից սկսած երբեք չեմ կասկածել, որ այն ճիշտ չէ»⁴:

Թեև ատոմային ռումբի ստեղծման լուրից Խորհրդային Միության դեկավարությունը անակնկալի չեկավ ու խուճապի չնաշնվեց, այնուհանդերձ նոր գենքի գոյության փաստը որոշակի ազդեցություն ունեցավ գագարնաժողովի հետագա աշխատանքների ընթացքի վրա և ոչ պակաս ազդեցություն՝ «համաշխահային գործերի» վրա:

Ռումբի կիրառումով Յ. Թրումենը նոր հարաբերություններ էր ձևավորում Խորհրդային Միության հետ՝ սկիզբ դնելով, այսպես կոչված, «ատոմային դիվանագիտության»: Նա ցանկանում էր ԽՍՀՄ-ին ցույց տալ իր ռազմական ուժը, որպեսզի «ատոմային մահակը» նրան հետ պահեր Արևելյան Եվրոպայում և Ասիայում ամրապնդվելու մտադրությունից: Այս հեռանկարից խիստ անհանգստացած Ու. Չերչիլն միաժամանակ մտահոգում էր Գերմանիայի ճակատագիրը, որին ցանկանում էր դարձնել իր «վաղվա» դաշնակիցը՝ ընդդեմ ԽՍՀՄ-ի: «Ուրիշ շատ հարցեր էլ կային, -գրում է Ու. Չերչիլը, - որոնց վերաբերյալ հարկավոր էր Խորհրդային կա-

¹ Гровс Л., Теперь об этом можно рассказать, Пер. с англ., М., 1964, стр. 49.

² On the Matter of J Robert Oppenheimer. Transecript of Nearing before Personnal Security Board. Cembridje-London, 1971, p. 32-33.

³ H.Truman, Memoirs, vol. 1, Years of Decision. Garden City. /N.Y./, 1955, p. 419.

⁴ У.Черчилль, Указ.соч., том 6, стр. 664.

ռավարության հետ կռվել...., ինչպես նաև լեհերի, որոնք գերմանական տարածքի հսկայական կտորները զավթեցին....»¹:

Ու. Չերչիլն այդպիսի ծրագիր ուներ, 1998թ. հայտնաբերվեց նրա արխիվում:

1945թ. ապրիլին Ու. Չերչիլը Խորհրդային Միությանը դիտում էր որպես նահվան սպառնալիք «ազատ աշխարհի» համար, ուստի հանձնարարեց կազմել ԽՍՀՄ-ի դեմ պատերազմի նախապատրաստման պլան²: Նրանում տրվում էր Եվրոպայում ստեղծված ռազմական իրադրության գնահատականը, ծնակերպված էր գործողության պլանը, սահմանված էին ներգրավվող ուժերը, արևմտյան դաշնակիցների գործերի հարվածի ուղղությունները և նրանց հավանական արդյունքները³: 1945թ. մայիսի 22-ին վերջնական տարրերակով կազմված «Աներևակայելի գործողություն» /Operation Unthinkable/ անվանումով հույժ գաղտնի պլանի «քաղաքական նպատակը Միացյալ Նահանգների և Բրիտանական կայսրության կամքը ռուսներին պարտադրելն էր: Ռազմական արագ հաջողությունը կարող է ռուսներին հարկադրել թեկուզ և ժամանակավոր ենթարկվել մեր կամքին, բայց կարող է նաև չհարկադրել: Եթե նրանք ցանկանում են տոտալ պատերազմ, ապա նրանք այն կստանան»⁴:

Դարձակումը նախատեսվում էր սկսել 1945թ. հուլիսի 1-ին, որին մասնակցելու էին 47 անգլիական և ամերիկյան, ինչպես նաև 10-12 գերմանական դիվիզիաներ, որոնց գինելու էին անգլիացիներն ու ամերիկացիները⁵: Դնարավոր էր համարվում պատերազմին Լեհաստանի, իսկ այնուհետև Հունգարիայի մասնակցությունը⁶:

Մեծ Բրիտանիայի կայսերական գլխավոր շտաբի պետ ֆելդմարշալ Ալան Բրուքը 1945թ. մայիսի 24-ին, ծանոթանալով «Ռուսաստանի դեմ պա-

¹ У.Черчилль, Указ.соч., том 6, стр. 684.

² См. Кульков Е., Мягков М., Ржешевский О, Война 1941-1945. Факты и документы, М., 2001, стр. 268.

³ См. Ржешевский О. А., Секретные военные планы У.Черчилля против СССР в мае 1945г., „Новая и новейшая история”, 1999, N 3.

⁴ www. coldwar.ru/bases/_operation_anthinkable.php; см: Дилкс Д., Черчилль и операция „Немыслимое„, „Новая и новейшая история„, 2002, N 3.

⁵ „Operation Unthinkable: Russia: Threat to Western Civilization,, British War Cabinet, Joint Planning Staff [Draft and Final reports: 22 may, 8 june and 11 july 1945]

⁶ Краснов П. Операция „Немыслимое„. Удар в спину от союзников. www. Stalinpravda.narod.ru.

տերազմական գործողություններ բաց անելու հնարավորության մասին» գեկուցագրին, իր օրագրում գրում էր. «Դա անկասկած, աներևակայելի գաղափար է և չունի հաջողության ոչ մի շանս»¹: Նրա հետ համամիտ էին այդ պլանը կազմող անգլիական բարձրաստիճան գինվորակններ:

Բայց որքան ամրապնդվում էին Խորհրդային Միության դիրքերը Արևելյան Եվրոպայում, այնքան ավելանում էր Ու. Չերչիլի ատելությունը ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ: 1954թ. նոյեմբերի 24-ին «Թայմ» թերթին տված հարցազրույցում նա խոստովանեց. «Դեռ պատերազմը չէր վերջացել, ես Մոնթգոմերիին մի հեռագիր ուղարկեցի՝ կարգադրելով խնամքով պահպանել գերմանական զենքը, որպեսզի հետո հեշտ լինի նորից բաժանել գերմանական գինվորներին, որոնց հետ մենք համագործակցելու ենք, եթե խորհրդային հարձակումը շարունակվի»²:

Ֆեղոմարշալ Բեռնարդ Մոնթգոմերին կատարեց Ու. Չերչիլի հրամանը: Դա կատարյալ ուխտադրություն էր Յալթայի գագարնաժողովի որոշումների և դավաճանություն՝ իր դաշնակցի նկատմամբ: Բայց Մեծ Բրիտանիայի վարչապետը գտնում էր, որ իր երկրի քաղաքական շահը դա է պահանջում:

Պոտսդամում նա ջանք թափեց, որպեսզի Վերանայվեն Յալթայի գագարնաժողովի համաձայնությունները Գերմանիայի ճակատագրի և Լեհաստանի ապագա սահմանների մասին, չբավարարվեն թուրքերին ներկայացված Խորհրդային Միության տարածքային պահանջները և այլն: «Աղետալի կլիմեր, – գոռում է Ու. Չերչիլը, – եթե մենք անխախտ պահեինք մեր բոլոր համաձայնությունները»³:

Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակը նրա համար եղավ «միաժամանակ և հաղթանակ, և ողբերգություն»⁴, քանզի Մեծ Բրիտանիան ոչ միայն Եվրոպայում սպասված առաջատար ու գերիշխող դիրք ձեռք չըերեց, այլև պատերազմից դուրս եկավ որպես շատ կողմերով ԱՄՆ-ից կախված երկիր:

Անգլիացի պատմաբան Ո. Թոմվիսոնը «Դաղթանակի գինը» գրքում

¹ Bryant A., Triumph in the West 1943-1946, London, 1959, p. 470.

² Մե՛ս Տրուխանովսկի Վ.Գ., Ուկինստոն Չերչիլ: Քաղաքական կենսագրություն, Երևան, 1972, էջ 483:

³ Churchill W.S., The Second World War. Vol. 6, Triumph and tragedy. Boston, 1953, p. 483.

⁴ Տրուխանովսկի Վ.Գ., նշված աշխ., էջ 493.

գրում է, որ դաշնակիցների «Արևմտյան Եվրոպա ներխուժելու օրը Անգլիան դադարեց համաշխարհային մեծ տերություն լինելուց: Նա կորցրեց իր սեփական նպատակները որոշելու հնարավորությունը»¹: Ամերիկացի պատմաբան Ն. Նյումենի համոզմամբ՝ երկրորդ աշխարհամարտը չիրականացրեց 1941թ. օգոստոսին Ատալանտայի գագաթնաժողովում Ֆ. Ռուզվելտի և Ու. Չերչիլի «արտահայտած հույսերն ու ձգտումները»²: Այս իսկ պատճառով երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը և Պոտսդամի գագաթնաժողովը Ու. Չերչիլի համար դարձան իսկական ողբերգություն:

Պոտսդամը չարդարացրեց նաև կորցված տարածքները վերադարձնելու հայ ժողովրդի հույսերը: Գագաթնաժողովում Յ. Թրումենը և Ու. Չերչիլը, Խորհրդային Միության նկատմամբ ստանձնելով «ատոմային դիվանագիտության» քաղաքականության կուրս, չցանկացան քննարկել Թուրքիային ներկայացված տարածքային պահանջների հարցը: Իր հերթին Ի. Ստալինը, ելնելով դաշնակիցների հետ ստեղծված նոր հարաբերություններից, չշարունակեց բանավեճը խորհրդա-թուրքական սահմանի փոփոխության կապակցությամբ: Նրա որոշման վրա հավանաբար էական ազդեցություն ունեցավ ատոմային ռումբի փորձարկումը և ճապոնական քաղաքների ատոմային ռմբակոծումը: Այս կարծիքը պաշտպանող ռուս պատմաբան հգոր Ալտամանենկոն գրում է, որ երբ Ի. Ստալինին հայտնեցին Հիրոսիմա և Նագասակի քաղաքների ատոմայի ռմբակոծման, նրանց կործանման և մարդկային հսկայական կորուստների մասին, նա երկար ժամանակ մտքերի հետևից ընկած աշխատասեմյակում քայլելուց հետո խախտեց լրությունը՝ քաղբյուրոյի անդամներին ասելով. «Ստամբուլի վրա արշավանքը հետաձգվում է... մինչև լավագույն ժամանակները: Իսկ թուրքերը թող հավերժ շնորհակալ լինեն ճապոնացիներին, ովքեր հանուն նրանց զոհաբերեցին իրենց»³:

Եթե Ստալինն իրոք նման բան ասել է, ապա դա չի նշանակում, որ նա անմիջապես հրաժարվեց Թուրքիային ներկայացվող տարածքային պահանջներից: Ի. Ստալինի համար դա սևոռուն գաղափար էր, որից նա

¹ Thompson R.W., The price of Victory, London, 1960, p. 256.

² Newmann N., Making the Peace, 1941-1945. Washington, 1950, p.92.

³ Атаманенко И., Не нужен нам берег турецкий. „Независимое военное обозрение,, . 2008, 8 августа.

Երբեք չիրաժարվեց, ընդհուապ մինչև իր մահը:

Պոտսդամի գագարնաժողովը հայկական տարածքների վերադարձան խնդիրը թեպետ չլուծեց, բայց և վերջնականապես չփակեց: Գագարնաժողովում ընդունվեց Հ.Թրումենի առաջարկությունը, որով ԽՍՀՄ-ն ու Թուրքիան իրենք պետք է համաձայնության գային տարածքների վերադարձան հարցում:

Պոտսդամի գագարնաժողովի ավարտից հետո ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի հարցման հիման վրա սկզբում Յայաստանի, այնուհետև Վրաստանի արտաքին գործերի կոմիսարիատները նախապատրաստեցին և Վ. Մոլոտովին ներկայացրին ընդարձակ գեկույցներ Թուրքիային ներկայացվող տարածքային պահանջների կապակցությամբ: Դրանց հիման վրա 1945թ. օգոստոսի 18-ին ԽՍՀՄ արտգործողկոմատը նախապատրաստեց «Խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների մասին» տեղեկանք, որի երկրորդ բաժինը վերնագրված էր՝ «Անդրկովկասի Խորհրդային հանրապետություններից Թուրքիայի խած տարածքների հարցի մասին»: Տեղեկանքում նկարագրվում էին 1918թ. իրադարձություններն Անդրկովկասում, Բաքվի գրավումը թուրքերի կողմից և Բրեստի հաշտության պայմանագրից հրաժարվելուց հետո Թուրքիայի կողմից «գրաված հողերը չվերադարձնելը»: Նշվում էր, որ 1921թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրով Թուրքիան, օգտվելով Խորհրդային Ռուսաստանի ծանր տնտեսական ու միջազգային դրությունից, հասավ տարածքային ճեղքերնան և Ռուսաստանից անջատեց Բարումի օկրուգի հարավային մասը, Կարսի մարզը և Սուլմալուի գավառը: Այս տարածքներն անվանվում էին «հնագույն հայկական և վրացական հողեր», որոնք ընկել էին «բռնքական լջի տակ»: Նշվում էր, որ խոսքը գնում է այն տարածքների մասին, որոնք Թուրքիան մեկ անգամ գրավել էր, իսկ այնուհետև օգտվելով Ռուսաստանի թուլությունից, գրավել էր երկրորդ անգամ: Տեղեկանքում ընդգծված էր, որ պատերազմից հետո Եվրոպայում ի հայտ էին եկել տարածքային չկարգավորված բազմաթիվ խնդիրներ, բայց նրանցից ոչ մեկն այնքան հստակ և անվիճելի չէր, որքան հայկական և վրացական հողերի հարցը: Թուրքիայի կողմից այդ հողերի «գրավումը» լրջորեն խաթարել էր Վրացական և հատկապես Յայկական ԽՍՀ տարածքային շահերը: Թուրքիայի զավթած տարածքների ընդհանուր մակերեսը 26 հազար քառ. կիլոմետր էր: Դրանից 20,5 հազար քառ. կիլոմետրը խլվել էր Յայաստանից և կազմում էր նրա ներկայիս տարած-

թի 80 տոկոսը, իսկ մնացած 5,5 հազար քառակուսի կիլոմետրը կազմում էր Վրացական ԽՍՀ-ի տարածքի 8 տոկոսը:

Հայաստանը, ասվում էր տեղեկանքում, ժամանակակից պետությունների թվում միակն է, որի սահմաններում ապրում է հայերի փոքրամասնությունը՝ մոտավորապես 1 մլն մարդ: Մեկ միլիոնից ավել հայեր, այդ թվում 500 հազար հայ փախստականներ թուրքիայից, բնակվում են Խորհրդային Միության սահմաններից դուրս: Այդ անբնական վիճակը բացատրվում էր նրանով, որ «հայ ժողովորի պատմական հողերի մեջ մասը՝ նրա հնագույն մշակույթի օրրանը, գտնվում է օտարի ձեռքերում»:

Միաժամանակ ընդգծվում էր այն միտքը, որ Գերմանիայի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո Ամերիկայում, Սերժավոր և Սիցիլիա Արևելքում հայերի շրջանում մեծացել է Խորհրդային Հայաստան վերադարձնալու ձգութումը: «Բայց ներկայիս Խորհրդային Հայաստանը, ասվում էր տեղեկանքում, խիստ սահմանափակ հնարավորություններ ունի արևմտահայերի տեղավորման համար: Նրա քարքարոտ ու անջուր հողերը մեծ մասամբ պիտանի չեն մշակման համար: Մշակվող հողերի մակերեսը կազմում է Հայաստանի ողջ տարածքի միայն մոտավորապես մեկ վեցերորդ մասը: Եթե Խորհրդային Հայաստանում բնակչության խտությունը մեկ քառակուսի կմ-ում կազմում է 43 մարդ, ապա Թուրքիային անցած հայկական տարածքներում՝ ընդամենը 3-4 մարդ¹:

Այս տեղեկանքի հիման վրա Ս. Քավթարաձեն նախապատրաստեց նախագիծ Վ. Մոլոտովի համար, որով նախատեսվում էր Թուրքիայից պահանջվող հողերը բաժանել Հայաստանի և Վրաստանի միջև: Ս. Քավթարաձեն նախագծում խնդիր էր դնում Թուրքիայից պահանջել Բարումի օկրուգի հարավային մասը և Արդվինը՝ Վրաստանի համար, իսկ Արդահանն ու Օլթին՝ Հայաստանի համար:

Այսպիսի հարցադրումը լրջորեն անհանգստացնում էր Վրաստանի ղեկավարությանը: Վրաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ. Չարբիկանին այդ հարցը դարձրեց քննարկման առարկա և Վրաստանի գիտական հաստատություններին հանձնարարեց նախապատրաստել պատմաժողովրդագրական և աշխարհագրական տեղեկանք, որը կիմ-նավորեր Բարումի օկրուգի հարավային մասի, Արդվինի, Արդահանի և

¹ К советско-турецким отношениям. 18.08.1945., АБП РФ, д. .06, оп. 7, п. 47, д., 762, л. 13-18.

Օլրիի պատկանելությունը Վրաստանին:

1945թ. սեպտեմբերի 4-ին Վրացական ԽՍՀ արտգործողկոմ Գ.Կիկնաձեն նամակ հղեց ԽՍՀՄ ներքին գործերի ժողկոմ Լ. Բերիային: Նա գրում էր, որ 1921թ. հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագիրը կնքվել էր «Երիտասարդ խորհրդային հանրապետությունների համար ծանր տարիներին», եթե նրանք հարկադրված էին Թուրքիայի հետ պատերազմից խուսափելու համար զիջել իրենց տարածքների այն մասը, որը զավթախուժվել էր Թուրքիայի կողմից: Ըստ Գ.Կիկնաձենի «Վրաստանից Խլվել էին Բարումի օկրուզի հարավային մասը և նախկին Արդվինի, Արդահանի, Օլրիի օկրուզներն ամբողջովին»¹:

Գ.Կիկնաձեն Լ. Բերիայի ուշադրությունը հրավիրում էր այն բանի վրա, որ թուրքական իշխանությունների թողտվությամբ նրա տարածքում ակտիվացել են հակախորհրդային բնույթ ունեցող «պանթուրքական» կազմակերպությունները, որոնք իրենց առջև նպատակ են դրել ստեղծել «Մեծ Թուրքիա» Խորհրդային Միությանը պատկանող Ղրիմի, Կովկասի և այլ տարածքների վրա: Գ. Կիկնաձենի կարծիքով դա քավարար հանգամանք է, որպեսզի ԽՍՀՄ-ը չեղյալ հայտարարի 1921թ. Թուրքիայի հետ կնքած Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը և պահանջի «Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետություններին վերադարձնել նրանց պատկանող պատմական տարածքները»:

Գ. Կիկնաձեն դժգոհում էր, որ Ս. Քավթարաձեի կազմած նախագծում նախատեսվում է Հայաստանին հանձնել Արդահանի և Օլրիի օկրուզները: Նա առաջարկում էր Թուրքիայից պահանջվող տարածքներից 12 հազար 760 քառակուսի կիլոմետրը հանձնել Վրաստանին, իսկ 13 հազար 190 քառ. կիլոմետրը՝ Հայաստանին²:

1945թ. աշնանը Խորհրդային Հայաստանի դեկավարությունը, ի դեմս ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ. Զարությունյանի, կրկին առաջ քաշեց սփյուռքահայերի՝ հայրենիք վերադառնալու հարցը: Նա հոկտեմբերի 27-ին Ի. Ստալինին հղած նամակում գրում էր. «Վերջին տարիներին սփյուռքահայերի շրջանում ծավալվող հայրենասիրական տրամադրությունները հնարավորություն են տալիս ուժեղացնել Խորհրդային Միության ազեցությունը հայերի վրա, որոնք ապրում են արտասահմանի

¹ Архив президента Грузии., ф. 14, оп. 19, д. 209, л. 49-50.

² Там же, л. 51.

հայկական գաղութներում: Այդ խնդրի լուծմանը կնպաստի արտասահմանում գոյություն ունեցող հասարակական ու կրօնական միավորումների օգտագործումը, որոնք ներկայունս գտնվում են Խորհրդային Միությանը թշնամի կազմակերպությունների ազդեցության տակ¹:

Նոյեմբերի սկզբին Գ. Դարությունյանը դիմեց Ի. Ստալինին ու Վ. Սոլոտրովին՝ խնդրելով վերջնական լուծում տալ սփյուռքահայերի՝ հայրենիք վերադառնալու հարցին: Նամակին կից ներկայացվել էր ԽՍՀՄ ժողոմխորհի որոշման նախագիծ, որով թույլատրվում էր սփյուռքահայերի վերադարձ հայրենիք²:

Գ. Դարությունյանի դիմումի հիման վրա 1945թ. նոյեմբերին քաղբյուրուն ընդունեց գաղտնի որոշում, որով թույլատրվում էր հայկական գիտական հաստատությունների ներկայացուցիչներին գործուղել Վենետիկ³:

1945թ. նոյեմբերի 21-ին ԽՍՀՄ ժողոմխորհն ընդունեց որոշում «Խորհրդային Հայաստան արտասահմանի հայերի վերադարձման հարցի միջոցառումների մասին»: Նույն օրը ՀամԿ /թ/Կ Կենտկոմի քաղյուրուն Հայաստանի ԿԿ դիմումների կապակցությամբ ընդունեց որոշում, որով իր համաձայնությունն էր արտահայտում արտասահմանյան հայերի՝ հայրենիք վերադառնալու կապակցությամբ ՀԿԿ Կենտկոմի առաջարկության հետև և հաստատում էր այդ հարցի կապակցությամբ ԽՍՀՄ ժողոմխորհի միջոցառումների պլանը⁴:

Նոյեմբերի 27-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ VI-ը դիմեց ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունների ղեկավարներին՝ խնդրելով նպաստել միավորելու Խորհրդային Հայաստանին Թուրքիայի բռնագրաված հողերը:

1946թ. փետրվարի 22-ին ԽՍՀՄ կառավարությունն ընդունեց որոշում «Խորհրդային Հայաստան արտասահմանից հայերի վերադարձման ուղղությամբ գործնական միջոցառումների մասին»:

Որոշումը Հայաստանի արտգործողկոմատին հանձնարարում էր օգնություն ցույց տալ Բուլղարիայի, Չունաստանի, Իրանի, Լիբանանի, Պումինիայի և Սիրիայի հայերին՝ վերադառնալու հայրենիք: Թույլատրվում էր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, գ. 034, գ. 27, թ. 54:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, գ. 034, գ. 27, թ. 73-75:

³ Российский государственный архив социальной-политической истории. Ф. 17, оп. 162, д. 37, л. 158.

⁴ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 1054, л. 32.

այդ նպատակով վերոհիշյալ Երկրներ գործուղել երկուական ներկայացուցիչներ: Արտասահմանում խորհրդային դեսպանատներին կազմակերպական օգնություն ցույց տալու նպատակով ստեղծվում էր հանձնաժողով ԽՍՀՄ արտգործողկոմատի Մերձավոր Արևելքի բաժնի վարիչ Ի. Սամիլովսկու գլխավորությամբ: Դանձնաժողովի մեջ մտան Ո. Շովիանինսյանը /Շայաստանի ժողկոմիսորի/ և Շովակիմյանը /ԽՍՀՄ ՊԱԺԿ/:

ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Եգիպտոսի, Թուրքիայի և Իրանի ներկայացուցչություններին հանձնարարվեց նախապատրաստել խորհրդային Շայաստան վերադառնալ ցանկացողների ցուցակները, որոնց պիտի տրվեր խորհրդային քաղաքացիություն: Դանձնարարվում էր Շայաստան վերադառնալու ցանկություն հայտնած հայերի շրջանում նախապատվությունը տալ աշխատունակ մարդկանց: Միաժամանակ հավանություն էր տրվում «հայկական առաջադիմական կազմակերպությունների» նախաձեռնությունը՝ հայրենադարձների օգնության ֆոնդ ստեղծելու և նիջոցներ հավաքելու ուղղությամբ¹:

Արտասահմանում խորհրդային ներկայացուցչությունների և հայրենադարձության հայկական կոմիտեների տվյալներով մոտավորապես 360 հազար հայեր ավելի քան 10 Երկրներից ցանկություն հայտնեցին վերադառնալ Շայաստան: 1946թ. Երկրորդ կեսին սփյուռքահայերի առաջին քարավանները սկսեցին վերադառնալ Շայաստան: Հայրենիքում նրանց սպասում էր խոր հիասքափություն, լուծված չէին սոցիալ-տնտեսական բազմաթիվ խնդիրներ, մարդիկ չէին ապահովվում բնակարանով, սննդամբերով, առաջին ամիրաժշտության շատ պարագաներով:

Ակսած 1947թ. սփյուռքահայերի շրջանում առաջ եկան հետ վերադառնալու տրամադրություններ, գրանցվեցին Թուրքիայի և Իրանի սահմանը խախտելու բազմաթիվ դեպքեր: Դրանց կապակցությամբ ԽՍՀՄ դատախազության հատուկ հանձնաժողովի հետաքննությունը բացահյտեց, որ սփյուռքահայերի կատարած իրավախախտումների հիմնական պատճառը ծանրագույն սոցիալական, բնակարանային և կենցաղային պայմաններն են²:

Պոտսդամի գագաթնաժողովից հետո խորհրդային Միության ղեկավարությունը Թուրքիային ներկայացված տարածքային պահանջների

¹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 1056, л. 44-46.

² ՀԱԱ, ֆ. 1, գ. 27., գ. 47, թ. 53-55; գ. 28, գ. 77, թ. 26-30:

արդարացիության և օրինականության կապակցությամբ շարունակում էր քարոզական լայն գործունեություն ծավալել ինչպես արտասահմանում, այնպես էլ Երկրի ներսում: Դրանից զատ, Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային հավակնությամբ սկսեց հանդես գալ նաև Վրաստանը:

1945թ. հոկտեմբերի 25-ի «Պրավլյայում» Վրաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կանդիդ Զարքվիանին խնդիր դրեց Վրաստանին վերադարձնել Թուրքիայի կողմից խլված վրացական տարածքները:

1945թ. դեկտեմբերին Մոսկվայում ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարների խորհրդակցության օրերին ի. Ստալինը Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Էրնստ Բեվինին գրուցի ժամանակ ասաց, որ Խորհրդային Միությունը պահանջներ ունի Թուրքիայից, ինչպես Սևծովյան նեղուցների վրա հսկողություն սահմանելու, այնպես էլ տարածքային, որոնք պատճականորեն պատկանում են Հայաստանին և Վրաստանին: Ստալինյան պահանջատիրության ոգով դեկտեմբերին նախ վրացական, ապա կենտրոնական մասնություն հանդես եկան վրաց պատճառներ, ակադեմիկոսներ Միմոն Զանաշիան և Նիկոլայ Բերդենիշվիլին:

1945թ. դեկտեմբերի 14-ին «Իզվեստիայում» նրանք «Թուրքերի նկատմամբ մեր օրինական պահանջները» հոդվածում խնդիր էին դնում Վրաստանին վերադարձնել նրա պատճական տարածքները: Դրանք ներառում էին հայկական հողերի մի մասը, որոնք համաձայն 1919թ. հունվարի Փարիզի խաղաղության գագաթնաժողովի և ԱՄՆ նախագահ Վ.Վիլսոնի 1920թ. նոյեմբերի 22-ի միջնորդական որոշման, ենթակա էին միավորվելու Հայաստանին:

Վրաց պատճառքանների առաջ քաշած տարածքային պահանջները լայն արձագանք գտան լրատվամիջոցներում: Դրան անմիջապես հետևեց Թուրքիայի վարչապետ Շ.Սարաջօղլու հայտարարությունը: 1946թ. հունվարի 6-ին նա, հակադրվելով վրաց պատճառքաններին, ոչ միայն մերժում էր վրացիների տարածքային հավակնությունները, այլև ընդգծում, որ դրա համար հիմքեր չկան: Նա հայտարարեց, որ վրացիների պահանջած տարածքներում ոչ մի հայ չի ապրում, այնտեղ բնակվում է մեկ միլիոն 746 հազար 329 մարդ, որից վրացի են միայն 15 հազար 596-ը: Թուրքիային ներկայացված տարածքային պահանջը համարելով հիմնազուրկ, Շ.Սարաջօղլուն հունվարի 10-ի ելույթում շնորհակալություն էր հայտնում Անգլիայի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Հունաստանի, Շվեյցարիայի, Հնդկաստա-

նի և արաբական երկրների մամուլին ու ռադիոյին՝ այդ հարցում Թուրքիայի նկատմամբ գրաված լոյալ դիրքի համար¹:

Վրաց պատմաբանների տարածքային պահանջներն անհիմն էր համարում նաև նաև Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարության հետազոտական բաժնը: 1946թ. ապրիլի 4-ի «Հայկական և վրացական պահանջները բուրքական տարածքների նկատմամբ» տեղեկանքում նշվում էր, որ Վրաց գիտնականները տարածքային հավակնություններ են «ներկայացնում Արդահանի, Արդվինի, Օլթի, Թորթումի, Խսպիրի, Բայրութի, Գյումուշհանեի, Արևելյան Լիգիստանի, Տրապիզոնի և Գիրեսունի նկատմամբ, այսինքն՝ մոտ 100 մղոն լայնությամբ ափամերձ տարածքի և ռուս-բուրքական սահմանից դեպի արևմուտք ծգվող 200 մղոն տարածքի նկատմամբ: Դա կազմում է մոտավորապես այն տարածքի կեսը, որը պահանջում են Հայաստանի համար»: Այս պահանջները, ասվում է տեղեկանքում, հենվում են «պատմական ընդիհանուր դատողությունների վրա, աջակցություն են ստացել ռուսական մամուլում, անտեսելով այն, որ դրանք հակասում են հայկական հավակնություններին»:

Տեղեկանքում նաև ասվում էր, որ «Երկու վրաց գիտնականները մեծ համեստություն չեն դրսելուում, երբ ասում են, թե վրացական տարածքները ծգվում են մինչև Տավրոսի լեռները: Այն հավակնությունները, թե Վրաստանը ծգվում էր շատ հեռու դեպի հարավ, թվում է պատմականորեն ոչ արդարացի»:

Բրիտանացի հետազոտողներն իրավացիորեն նկատում են, որ մինչև 1945թ. վերջը «որևէ ակնարկ չկար այն մասին, որ վրացիներին հարկավոր է կամ նրանք պահանջում են բուրքական տարածքները»: Նրանց կարծիքով՝ թե՛ հայերը և թե՛ վրացիները իրենց տարածքային պահանջները հիմնավորում են «արդարության սկզբունքով»: Կատարած հետազոտությունների հիման վրա նրանք հանգում են այն եզրակացության, որ «Հայաստանը և Վրաստանը ներկայումս ամենակին կարիք չունեն լրացուցիչ տարածքի, այն պետք չէ անգամ Հայաստանին, նույնիսկ եթե մի քանի հարյուր հազար հայեր վերադառնան արտասահմանց»²:

Տեղեկանքը կազմողներն ընդգծում էին, որ Թուրքիային ներկայացված տարածքային պահանջների հարցում ամենակին կարևոր չէ, թե այդ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, գ. 1, գ. 100ա, թ. 86-91:

² „Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946.., стр. 281, 291, 293.

պահանջը հայերն ինքնաբուխ են առաջ քաշել, թե խորհրդային կառավարության հուշելով։ Նրանք չեն կասկածում, որ դա արվել է «Խորհրդային Միության հավանությամբ»։

1946թ. փետրվարին ՀԿ/թ/Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ. Զարյությունյանը հայտարարեց, որ թուրքական լրատվամիջոցները «համառուեն փորձում են թաքցնել այն փաստը, որ Թուրքիայի զավքած հայկական տարածքների վերադարձան հարցը բարձրացվել է հայ ժողովրդի կողմից, ինչպես Խորհրդային Հայաստանի բնակչության, այնպես էլ Եվրոպայի, Ամերիկայի, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում ապրող հայության կողմից։ Այդ պահանջները պաշտպանում է Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը, որը գտնում է, որ Թուրքիայի կողմից հայկական հողերը դրանց իսկական տիրոջ՝ Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելը հանդիսանում է արդարացի և որ այդ հարցն ընդհանուր առնամբ կարևոր նշանակություն ունի հայ ժողովրդի հետագա զարգացման համար»¹։

Խորհրդային Միության տարածքային պահանջները Թուրքիային ԱՄՍ-ի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունները դիտում էին որպես ԽՍՀՄ սահմանների ընդարձակման ապացույց, ուստի ձգտում էին ցանկացած միջոցներով պահպանել Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը։ 1946թ. փետրվարի 20-ին Մեծ Բրիտանիայի Խորհրդարանում արտգործնախարար Էնաստ Բեվինը հայտարարեց, որ ԽՍՀՄ տարածքային պահանջում «ազգային խնդիր չկա»։ Թեպետ հայկական բնակչությունը Թուրքիայից վտարվել է, այնուամենայմիվ «Խորհրդա-թուրքական սահմանը հարկադրանքի արդյունք չէ, այլ երկկողմանի հարաբերությունների»²։ Սարտի 23-ին Է. Բեվինը բրիտանական խորհրդարանի պատգամավոր Թոմ Դրայբերգին հղած նամակում, դատապարտելով անցյալում թուրքերի կողմից հայերի կոտորածները, միաժամանակ խորհրդային կառավարության ներկայացրած տարածքային պահանջները բնութագրում էր որպես «ներկա պայմաններում չիմնավորված»։ Ըստ նրա՝ Ի. Ստալինը ժամանակին «անձամբ մասնակցել է այն բանակցություններին, որոնք

¹ „Коммунистъ“, 1946, 3 февраля.

² Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг., стр. 45.

հանգեցրին սահմանի հաստատմանը»¹:

Ինչ Վերաբերում է ԽՍՀՄ առաջնորդ Ի.Ստալինին, ապա այդ հանգամանքը նրան բնավ չէր մտահոգում: Պոտսդամի գագաթնաժողովին հաջորդած ժամանակաշրջանում նա սպասում էր հարմար առիթի Թուրքիային ներկայացրած տարածքային պահանջները լուծելու համար: Այդ նպատակով կազմվել էր Թուրքիայի վրա հարձակվելու ռազմական գործողությունների պլան, ըստ որի, խորհրդային զորքերը երեք ուղղությամբ՝ Վրաստանից, Հայաստանից և Իրանից պիտի ներխուժեին Թուրքիա: Բանակի հրամանատար էր նշանակվել մարշալ Կ. Ռոկոսովսկին, որի կարծիքով պատերազմը կարելի էր ավարտել մեկ շաբաթում:

1946թ. մարտի 4-ին խորհրդային 15 ռազմական բրիգադներ մտան Աղորեցանական նահանգ: Նույն օրը Մահարաշտրա քղղական հանրապետությունը հայտարարեց Թուրքիայի հարավում ապրող քրդերի ինքնավարության մասին: Դա նշանակում էր Թուրքիայի և Իրանի սահմանների վերանայում: Մարտի 6-ին Մերձբալթյան ռազմական օկրուգի հրամանատար Ի.Բաղրամյանը խորհրդային մի խումբ բարձրաստիճան հրամանատարների հետ միասին ժամանեց Թավրիզ և ստանձնեց Իրանում խորհրդային զորքերի հրամանատարի պաշտոնը:

Վրաստանը հայտարարեց Թուրքիայի հյուսիսարևելյան տարածքների նկատմամբ իր հավակնությունների մասին, որն ընդգրկում էր նաև Տրավիզոնի ծոցը և սևծովյան ափը: Արդահանի նկատմամբ պահանջը Վրաստանի ղեկավորությունը հիմնավորում էր նրանով, որ Դավիթ Շինարարի և Թամարա թագուհու օրոք Վրաստանը Հայաստանից նվաճել էր Արդահանը, և այն մոտ հարյուր տարի գտնվում էր նրա կազմում:

Վրաստանի տարածքային հավակնությունների կապակցությամբ Թուրքիայի վարչապետ Շ. Սարաջօղլուն հայտարարեց. «Մենք գիտենք, որ դա հայկական տարածք է, և պատրաստ ենք սկսել սահմանագծման գործընթաց: Բայց մեզ անհասկանալի է Վրաստանի պահանջը: Լավ կլինի, որ դուք խորհրդային Սիությունում իրար մեջ պարզաբանեք այդ հարցը, որից հետո բաժանեք չսպանված արջի մորթին»:

Այս ամենին զուգահեռ դիվանագիտական ճնշում էր գործադրվում Թուրքիայի և Իրանի վրա, խժդժություններ էին տեղի ունենում Հունա-

¹ См: Барсегов Ю.Г., Геноцид армян. Ответственность Турции и обնязательства мирового сообщества, том 2, ч. 2, М., 2005, стр. 628-629.

տանում, Յարավային Աղբեջանում և Իրանական Քրդստանում: ԱՄՆ-ը դրանից լրջորեն անհանգստացած էր:

1946թ. հունվարի 6-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Ջ.Թրումենը պետքարտուղար Զ. Բիրնսին հրահանգեց Խորհրդային Միության հետ խոսել «կոչտ լեզվով» և ռուսներին «երկարե բռունցք» ցույց տալ: Փետրվարի վերջին Զ.Բիրնսը բացահայտ կոչ էր անում ռուսների նկատմամբ «կոչտ քաղաքականություն» վարել:

Մարտի 4-ին Ջ. Թրումենը Զ. Բիրնսի հետ քննարկեց ԽՍՀՄ քաղաքականությունը Իրանի և Թուրքիայի նկատմամբ: Վերջինս անմիջապես նույտա ուղարկեց ԽՍՀՄ-ին, որը մեկ օր անց Մոսկվայում ԱՄՆ-ի ժամանակավոր հավատարմատար Զորջ Քեննանը հանձնեց Վ.Սոլոտովին:

1946թ. մարտի 5-ին Ու.Չերչիլը ԱՄՆ-ի նախագահ Ջ. Թրումենի ներկայությամբ Ֆուլտոնում՝ Վեստմինստերի քոլեջում, արտասանեց իր հանրահայտ ճառը, որում կոչ էր անում ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ «ուժի քաղաքականություն» վարել: Դրանով սկիզբ դրված «սառը պատերազմի» քաղաքականության համաձայն Թուրքիան պիտի հանդես գար ընդդեմ «արևելյան կոմունիզմի» և լուրջ դեր խաղար «Մերձավոր Արևելքում խորհրդային ազդեցության զարգացման» ճանապարհի արգելափակման գործում: Այս հարցում Արևմուտքը Թուրքիային ցույց էր տալու համակողմանի աջակցություն:

1946թ. մարտի 8-ին «Եյու-Յորք փոստ» թերթը գրեց. «Վաշինգտոնում գտնում են, որ խորհրդային տարածքային պահանջները Թուրքիային համովսանում են ավելի լուրջ, քան ցամկացած այլ պահանջները, քանի որ այդ շրջանի նվաճումը կհանգեցնի պատերազմի»¹: Մարտի 15-ին Խորհրդային Միության հեռագրական գործակալությունը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որում ժխտում էր ամերիկյան մամուլի լրատվությունն այն մասին, թե ԽՍՀՄ գինվորական միավորումները շարժվում են Թեհրան և Իրանի արևմտյան սահմանի երկայնքով:

Նույն օրը ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Տրյուգվե Լին ընդունեց Իրանի դեսպան Յուսեյն Ալիհն, որը նրան հանձնեց Իրանի կառավարության ուղերձը: Նրանում խնդիր էր դրվում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում քննարկել Խորհրդա-Իրանական հակասությունների հարցը: 1946թ. մարտի 20-ին Իրանի վարչապետ Ահմեդ Կավամը Թեհրանում ԽՍՀՄ նոր դես-

¹ ՀԱԱ, ֆ.1, ց. 26, գ. 47., թ. 163:

պան Իվան Սաղչիկովին ներկայացրեց առաջարկություններ, որոնք պարունակում էին զիջումներ խորհրդային զորքերի դուրս բերման և նավթային կոնցեսիաների մասին:

Ի.Ստալինն ուսումնասիրում էր Թուրքիայի հավանական փլուզման սցենարը: Եթե Արևմտյան Հայաստանի «Վիճահարույց տարածքները» անցնեին Հայաստանին ու Վրաստանին, ստեղծվեր Քրդական պետություն, ապա կասկածի տակ կդրվեր նաև Իրանի տարածքային ամբողջականությունը:

1946թ. ԽՍՇՄ-ը և Թուրքիան կանգնեցին ռազմական կոնֆլիկտի առաջ: ԽՍՇՄ-ը մի քանի տասնյակ դիվիզիա կենտրոնացրեց Թուրքիայի սահմանի մոտ, իսկ Ռումինիայում և Բուլղարիայում անրացրեց ռազմածովային բազաները: Խորհրդային Միությունը միաժամանակ կասեցրեց Հյուսիսային Իրանից գորքերի դուրս բերումը: ԽՍՇՄ անմիջական աջակցությամբ Հյուսիսային Իրանում ստեղծվեցին Թուրդիստանի ժողովրդավարական Հանրապետություն և Հարավային Ադրբեյջանի ժողովրդադեմոկրատական Հանրապետություն:

Ի. Ստալինի մտահացումը Թուրքիան նաևնատելու ուղղությամբ անհաջողության մատնվեց, որին լուրջ աջակցություն ցույց տվեցին ԱԱՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան: 1946թ. ապրիլին ամերիկյան «Միսսուրի» գծանավի ժամանումը Ստամբուլ, որը բերել էր ԱԱՆ-ում Թուրքիայի դեսպան Էրտեգյունի ածյունը, քուրքական իշխանությունները ներկայացրին որպես «ԽՍՇՄ-ի դեմ ուղղված քաղաքական ցույց»: Վարչապետ Շ. Սարաջօղյուն Խորհրդային Միության տարածքային պահանջի կապակցությամբ հայտարարեց, թե Միացյալ Նահանգները պատրաստ են Թուրքիային աջակցել արտաքին ցանկացած ուժնեգության դեմ:

Ծուտով այդ բանը հաստատեց նաև Շ. Թրումենը: 1947թ. մարտի 12-ին ԱԱՆ կոնգրեսում նա հայտարարեց. «Թուրքիան կարիք ունի մեր աջակցության, որպեսզի իրականացնի անհրաժեշտ մոդերնացում՝ իր տարրածքային ամբողջականության պահպանության համար: Եթե մենք ի վիճակի չլինենք այս ճակատագրական ժամին Թուրքիային օգնություն ցույց տալ, ապա դա կարող է հեռու գնացող հետևանքներ ունենալ ինչպես Արևմուտքի, այնպես էլ Արևելքի համար»¹: Շ. Թրումենը կոնգրեսին խնդրեց նյութապես աջակցել Թուրքիային և այնտեղ «ուղարկել ամե-

¹ Truman H., Memories, vol. 1, p. 438.

ոիկյան քաղաքացիական և ռազմական անձնակազմեր»: 1947թ. մայիսի 15-ին ԱՄՆ կոնգրեսը որոշեց Թուրքիային և Հունաստանին 400 մլն դոլարի օգնություն հատկացնել, իսկ հուլիսի 12-ին ստորագրվեց ամերիկա-թուրքական համաձայնագիր:

Պոտսդամից հետո «ԽՍՀՄ քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ գտնվում էր ստատիկ վիճակում, խնդիրը չէր լուծվում, բայց նաև օրակարգից չէր հանվում»¹:

1947թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի Քաղաքական կոնժիտեի նիստում ԽՍՀՄ պատվիրակության ղեկավար Ա. Վիշինսկին հայտարարեց, որ արդարացի կլիներ Վրաստանին վերադարձնել 1921թ. Թուրքիայի կողմից զավթած տարածքները: Իր քաղաքական ընդդիմախոսներին նա խորհուրդ էր տալիս ուշադիր կարդալ վրաց ակադեմիկոսներին²:

1947թ. գարնանը Նյու-Յորքում կայացած Համաշխարհային հայկական վեհաժողովը, որին նաև նակացում էին 22 երկրների 715 պատվիրակներ, առաջ քաշեց հայկական տարածքների վերադարձման հարցը: Ելույթ ունենալով վեհաժողովի բացմանը՝ ամերիկյան սենատոր Չարլզ Թորին հույս հայտնեց, որ «քուրքական Հայաստանի մասը, նախագահ Վ. Վիլսոնի որոշած մասը, կհանձնվի խորհրդային Հայաստանին»³:

Վեհաժողովի նաև նակացիցները մայիսի 12-ին ԱՄՆ պետքարտուղարի տեղակալ Դ. Աչեսոնին հանձնեցին հուշագիր, որում խնդրում էին ԱՄՆ-ի կառավարությանը ՄԱԿ-ի նստաշրջանի օրակարգ մտցնել Թուրքիայի նկատմամբ ԽՍՀՄ տարածքային պահանջների հարցը: Վեհաժողովի որոշումը հանձնվեց նաև ՄԱԿ-ի քարտուղարություն⁴:

Սակայն այս պահանջը նույնական ընթացք չստացավ, քանի որ հակադրվում էր ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության գծին կամ 1947թ. ընդունված «Թրումենի դոկտրինային»:

1947թ. ակտիվություն դրսուրած ԱՄՆ-ը քուրքական տարածքում, ԽՍՀՄ-ի սահմանին մոտ տեղադրեց ռազմական բազաներ: Ավելի վաղ Յ. Թրումենը հրաժարվել էր կատարել Ֆ. Ռուզվելտի՝ Ի. Ստալինին տված խոսուումը, համաձայն որի խորհրդային բազաներ պիտի տեղադրվեին

¹ Барсегов Ю.Г., Геноцид армян, том 2, ч. 2. стр. 518.

² Правда, 27 октября, 1947.

³ Armenian National Council of America. Press Release, N 112, p. 1-4.

⁴ Армянский вопрос. Энциклопедия, Ереван, 1991, стр. 105.

Թուրքիայում և Լիբանանում: 1947թ. հոկտեմբերի 6-ին ԱՄՆ-ը Իրանի հետ ռազմական համաձայնագիր կնքեց, որը նախատեսում էր ուժեղացնել իրանական բանակի մարտունակությունը: 1948թ. մարտին Հ. Թրումենը ՄԱԿ-ում ԽՍՀՄ մշտական ներկայացուցիչ Ա.Գրոմիկոյին հայտնեց, որ եթե ԽՍՀՄ-ը իր զորքերը դուրս չբերի Իրանից, ապա ԱՄՆ-ը միջուկային պատերազմ կակսի ԽՍՀՄ-ի դեմ:

Այս սպառնալիքն ազդեցություն ունեցավ: Մարտի 24-ին Ի. Ստալինը և Գլխավոր շտաբի պետ Անտոնովը Բաքվի ռազմական օկրուգի իրանանատարին կարգադրեցին ամբողջ զորքը, հաստատություններն ու պահեստները Իրանից դուրս բերել և տեղափորել Բաքվի ռազմական օկրուգի տարածքում մինչև ապրիլի 30- նայիսի 10-ը:

1948թ. Թուրքիայի դեմ պատերազմի ճանապարհով տարածքները Վերադարձնելու ստալինյան մտադրությունը լուրջ վտանգի տակ դրվեց: Մեծ Բրիտանիան ռազմական նավեր նոցրեց «Պարսից ծոց, իսկ Միացյալ Նահանգները՝ Դարդանելի նեղուց: Դա ԽՍՀՄ-ին ստիպեց ավելի զգուշ լինել ռազմական հավակնություններում:

Թուրքիայից տարածքների վերադարձման ստալինյան պլանը կրեց նաև գաղափարաքաղաքական անհաջողություն: Սփյուռքահայերի՝ Հայաստան վերադառնալու 1947թ. պլանը չիրականացվեց, նախատեսված 63 հազար մարդու փոխարեն հայրենադարձվեցին միայն 35 հազարը¹: Չիրակնացվեց նաև 1948թ. պլանը: Ի.Ստալինին ակնհայտ դարձավ, որ սփյուռքահայերի վերադարձը հարկավոր է դադարեցնել: 1948թ. սեպտեմբերի 1-ին մի խումբ հայրենադարձների Բաքում հասցրած «Պորեդա» շոգենավի վրա խորհրդային պետանվտանգության աշխատակիցները հրդեհ կազմակերպեցին: Ի.Ստալինը, օգտվելով դրանից, Մ. Մալենկովին ակնարկեց թե «հայրենադարձ հայերի շրջանում կան ամերիկյան լրտեսներ, որոնք ահարեկչություն են իրականացրել «Պորեդա» շոգենավի վրա»: Մ.Մալենկովը, կրահելով նրա մտադրությունը, հաջորդ օրը գեկուցեց: «Դուք, իհարկե, ճիշտ եք... կծեռնարկենք անհրաժեշտ միջոցառումներ»: Դրան հետևեց ԽՍՀՄ կառավարության 1948թ. սեպտեմբերի 14-ի որոշումը՝ Խորհրդային Հայաստան հայերի վերադարձ անհապաղ դադարեցնելու մասին²:

¹ ՀԱԱ, ֆ.1, գ. 29, գ. 100, թ. 78:

² Политбюро ЦК ВКП/б/ и Совет Министров СССР. 1941-1945, М., 2002, стр. 271-272.

1946-1949թթ. «Մեծ հայրենադարձության» արդյունքում Խորհրդային Հայաստան վերադարձան 90 հազար սփյուռքահայեր, որոնցից 12 հազարը դարձան ստալինյան բռնությունների զոհը: Նրանք 1949թ. հունիսի 14-ին արտաքսվեցին Ալբայի երկրամաս¹:

Սփյուռքահայության նկատմամբ նման վերաբերմունքը մասամբ պայմանավորված էր նաև Խորհրդային Միությունում ծավալված հակահայկական քարոզչությունով: Այսպես կոչված «Թուրքիայի բարեկամները» ի. Ստալինին նամակներ էին հղում՝ շեշտելով «հայկական բուրժուական ազգայնամության ջախջախման անհրաժեշտությունը»: Դրանցում միաժամանակ խնդիր էր դրվում մերժել հայերի տարածքային պահանջները, որը իբր թե նպատակ էր հետապնդում ստեղծել «Մեծ Հայաստան» և դուրս գալ ԽՍՀՄ կազմից:

Հակահայկական տրամադրություններ էին սերմանվում նաև հարևան Վրաստանում, որտեղ չէին ցանկանում հաշտվել այն նտրի հետ, թե Թուրքիան կարող է բավարարել միայն հայերի տարածքային պահանջները: ՎԿ/թ/Կ ԿԿ առաջին քարտուղար Կ.Չարքվիանին ի. Ստալինին հղած նամակում տեղեկացնում էր «Անդրկովկասում հայ ազգայնամունքի գործունեության մասին»²:

Ակսած 1947թ. ամերիկա-թուրքական հարաբերությունները էականորեն բարելավվեցին, դարձան ավելի գործնական ու առարկայական: 1947-1954թթ Միացյալ Նահանգները Թուրքիային ռազմական ծախսերի համար տրամադրեցին 704 մլն դոլար, իսկ տնտեսական և տեխնիկական զարգացման համար՝ 262 մլն դոլար:

Ամերիկա-թուրքական հարաբերությունների մերձեցման գրավական-ներից մեկը դարձավ Թուրքիայի անդամակցությունը 1948թ. ապրիլին ստեղծված Հյուսիսաւլանյան ռազմական դաշինքին:

Ի.Ստալինի մահից հետո ԽՍՀՄ նոր դեկավարությունը հրաժարվեց Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներից: 1953թ. մայիսի 30-ին ԽՍՀՄ կառավարությունը հայտարարեց Թուրքիային, որ «համուն բարիդրացիական հարաբերությունների և խաղաղության ու անվտանգության

¹ Хачатрян К., Армянский вопрос и депатриация армян в Советскую Армению в 1945-1949гг., Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ. 2007, N 7, стр. 132.

² Архив Президента РФ. 44-А 5/7.

Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունները անհրաժեշտ համարեցին հրաժարվել Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներից: Այսպիսով, խորհրդային կառավարությունը հայտարարում է, որ Խորհրդային Սիությունը ոչ մի տարածքային պահանջ չունի Թուրքիայի նկատմամբ¹: Նիկիտա Խրուչչովը նույնիսկ հրապարակավ ներողություն խնդրեց Թուրքիայի վարչապետ Ի. Ինյոնյուից «անհատի պաշտամունքի տարիների ծայրահեղությունների համար»:

Թեպետ ԽՍՀՄ նոր ղեկավարության դիրքորոշումը Թուրքիայի նկատմամբ արմատապես փոխվեց, այնուամենայնիվ թուրքական իշխանությունները երկար ժամանակ անհաղորդ մնացին հարաբերությունները բարելավելու պաշտոնական Սոսկվայի ձգտմանը: 1955թ. փետրվարին ԽՍՀՄ արտգործնախարար Վ. Սոլոստովը հայտարեց, որ թուրքական իշխանությունները «շարունակում են մնալ այն դիրքերում, որը չի համապատասխանում բարիդրացիական նորմալ հարաբերություններին, իրենց տարածքը և նրան հարող ջրերը վերածում են ռազմական մանկրների թատերաբեմի և օտարերկրյա, հատկապես ամերիկյան գինված ուժերի ցուցադրման»²:

1957թ. փետրվարին ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի չորրորդ գումարման վեցերորդ նստաշրջանում նշվեց, որ ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև բարիդրացիական հարաբերությունների վերականգնումը հանապատասխանում է ամենից առաջ Թուրքիայի շահերին, որն իր տարածքը տրամադրել է օտարերկրյա ռազմական բազաների տեղադրման համար³:

1965թ. նոյեմբերին Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Ռեմիրելը հայտարեց, որ ամերիկյան ռազմական բազաները Թուրքիայի տարածքում տեղադրվել են «կոմունիստական հարձակումից պաշտպանվելու նպատակով»՝ կապված այն բանի հետ, որ «Երկրորդ աշխարհամարտի վերջում Թուրքիայից պահանջվում էր Կարսը, Արդահանը և նեղուցները»⁴:

1966թ. ղեկտենքերին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ա. Կոսիգինի՝ Թուրքիա կատարած պաշտոնական այցի արդյունքում ստորա-

¹ Берлинская /Потсдамская конференция. стр. 477.

² Заседания Верховного Совета СССР четвертого созыва /вторая сессия/. Стенографический отчет. М., 1955, стр. 527.

³ Заседания Верховного Совета СССР четвертого созыва /шестая сессия/. Стенографический отчет. М., 1957, стр. 666.

⁴ СССР и Турция. 1917-1979, М., 1981, стр. 231.

գրված բանաձևում ասվում էր, որ կողմերը բարիդրացիական հարաբերությունների զարգացման գործում պատրաստ են հարգել միմյանց անկախությունը, ինքնավարությունը և տարածքային ամբողջականությունը:

1967թ. սեպտեմբերին Թուրքիայի վարչապետ Ս.Դեմիրելի Մոսկվա կատարած այցն ավարտվեց արձանագրության ստորագրմամբ, որում երկու երկրների պետական սահմանները ճանաչվում էին 1921թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով որոշված սահմանները:

1978թ. օգոստոսի 22-ին Մոսկվայում Ա.Կոսիգինը և Թուրքիայի վարչապետ Բ. Էջկիթը ստորագրեցին խորհրդա-թուրքական պայմանագիր՝ միմյանց նկատմամբ տարածքային պահանջներ չունենալու նասին:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Թուրքիան պահանջեց Ռուսաստանի դաշնությունից անհապաղ հաստատել Ռուսաստանի իրավունքները՝ լրիվ ծավալով ԽՍՀՄ իրավահաջորդը լինելու մասին, թեպետ 1921թ. մարտի 16-ի պայմանագրը ստորագրել է Խորհրդային Ռուսաստանը և ոչ թե Խորհրդային Միությունը:

2011թ. մարտի 16-ին՝ Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրման 90-ամյակի օրը, Թուրքիայի վարչապետ Ռ.Էրդողանը Մոսկվայում Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Դ.Մեդվեդյանին հանձնեց 1921թ. մարտի 16-ի ռութուրքական պայմանագրի կրկնօրինակը՝ ակնարկելով միմյանց նկատմամբ տարածքային պահանջներ չունենալը և գործող սահմանների ճանաչումը:

Феликс Мовсисян
доктор исторических наук, профессор

Требование к Турции о возврате армянских тереторий на Потсдамской конференции 1945г.

РЕЗЮМЕ

Весной 1945 года, когда победа Советского Союза над фашистской Германией стала очевидной, лидер СССР И. Сталин решил „наказать,, Турцию за ту позицию, которую она занимала в ходе Второй мировой войны по отношению к Советскому Союзу. С этой целью СССР денонсировал советско-турецкий договор о дружбе и нейтралитете от 17 декабря 1925 года. Турция предложила Советскому Союзу заключить новый договор, “более соответствующим нынешним интересам обеих сторон”. В ответ на это официальная Москва выдвинула условие: вернуть отошедшие к Турции по Московскому договору от 16 марта 1921 года и Карскому договору от 13 октября того же года Карс, Ардвин и Ардаган и пересмотреть Конвенцию Монтрё 1936г. о статусе черноморских проливов. Это требование СССР стало ключевым на советско-турецких переговорах, оно обсуждалось как дипломатами двух стран, как и в правящих кругах Великобритании и США. Власти Турции по дипломатическим каналам регулярно информировали правительства Великобритании и США о ходе переговоров с Советским Союзом. Им удалось обяснить своим британским и американским коллегам, что территориальные претензии СССР весьма серьёзные и представляют угрозу не только территориальной целостности Турции, но и их geopolитическим интересам.

Правительства Великобритании и США до открытия Потсдамской конференции, исходя из своих политических интересов, твердо решили поддержать Турцию, не допустить её ослабления и не удовлетворить территориальные требования СССР.

Накануне официального открытия Потсдамской конференции вопрос о возвращении армянских территорий обсуждался между наркомом иностранных дел СССР В. Молотовым и министром иностранных дел Великобритании А.Иденом. Этот вопрос обсуждался так же 22-23 июля 1945 года на шестом и седьмом заседаниях конференции с участием руководителей СССР, США и Великобритании. Тем самым вопрос о возврате армянских территорий получил международное признание, однако не был решён. Он изначально был бесперспективным, так как премьер-министр Великобритании У. Черчилль и президент США Г. Трумэн, обеспокоенные усилением позиций Советского Союза в Европе и “коммунистической

угрозой”, решительно отвергли территориальные требования СССР к Турции.

Президент США начал осуществлять против Советского Союза “атомную дипломатию”. У.Черчилль поручил разработать секретный план тотальной войны под названием “Немыслимое” против Советского Союза.

И.Сталин, осведомленный об антисоветских военных планах Великобритании и США и срёмясь упрочить позиции СССР в послевоенной Европе, вынужден был во время обсуждений вопроса о возврате армянских территорий резко не противостоять им и не продолжать дискуссию. Он предпочел в сложившейся ситуации разрешить проблемы использования черноморских проливов на выгодных для СССР условиях.

В итоге в соглашении, подписанным руководителями трех государств, речь шла только об урегулировании вопроса черноморских проливов.

По предложению Г.Трумена требование о возврате армянских территорий было признано внутренней проблемой СССР и Турции, которую предстояла урегулировать путем переговоров. Таким образом, усилиями руководителей Великобритании и США вопрос о возвращении армянских территорий на Потсдамской конференции был погребен под страницами истории.

Felix Movsisyan
Doctor of Historical Sciences, Professor

The Request of Recovering Armenian Territories Addressed to Turkish Government at Potsdam Conference in 1945

SUMMARY

In the spring of 1945 when the victory of the USSR over fascist Germany became overt, the USSR leader Stalin decided to “punish” Turkey for its orientation towards the USSR during World War II. For this purpose, the USSR unilaterally cancelled the Soviet-Turkish 20-year agreement on friendship and neutrality signed on December 17, 1925.

Turkey suggested to the USSR signing a new agreement, which could be not only an agreement on friendship and neutrality, if the USSR wanted it to be so, but also a federal agreement. In response to this proposal, official Moscow imposed on Turkey a condition according to which it must return Kars, Ardwin and Ardahan, passed to

Turkey according to Kars Agreement signed on October 13, 1921 and Moscow Agreement signed on March 16, 1921 and review the Montryo agreement on the Black Sea straits, signed in 1936. This request of the USSR became the axis of Soviet-Turkey negotiations, it was discussed not only by the diplomats of both countries, but also by the US and the British governments. The Turkish authorities regularly informed the US and the British governments about their discussions with the Soviet Union diplomatic sources. Before the opening of Potsdam Conference, they managed to explain to their US and British partners, that the territorial requests of the USSR were rather serious which threatened not only the territorial integrity of Turkey but their geopolitical interests as well. Before the official opening of Potsdam Conference, the US and the British Governments, motivated by their political interests, showed a clear-cut determination to support Turkey and reject the USSR territorial requests. A day before the Conference the issue on recovering Armenian territories was considered by V. Molotov, the Minister of Foreign Affairs of the USSR and by A. Iden, the Minister of Foreign Affairs of Britain. On July 22-23, 1945 that very issue became the subject of the 6th and 7th session discussions of the conference with the participation of the leaders of the USSR, Great Britain and the USA. Though, the question of recovering Armenian territories became international, it didn't get any solution. It hadn't had any perspective from the very beginning since W. Churchill, the Prime Minister of Great Britain, and Truman, US President, unanimously rejected the territorial request of the USSR. Being concerned about the strengthening position of the USSR in Europe and "The Danger of Communism", they adopted an opposition policy against the USSR.

The US President started a policy of nuclear democracy against the USSR. Churchill had ordered to develop a secret plan of starting a total war against the USSR which came to be known under the name of "unimaginable".

Having been informed about the anti-Soviet military plans of Great Britain and the USA and trying to strengthen the positions of the USSR in post-war Europe, Stalin was obliged not to show direct opposition and put an end to the debate on the issue. Under such conditions, Stalin preferred to gain a rather beneficial use of the channels of the Black Sea.

As a result, only the issue on the Black Sea regulations was mentioned in the Agreement signed by the leaders of the three above mentioned countries. Truman proposed that the request of recovering Armenian territories be considered as the internal problem of the USSR and Turkey which could be regulated through negotiations. So "due to the efforts" of the US and British governors the problem of recovering Armenian territories at Potsdam Conference was buried in the pages of history.

ՇԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՍԱՍԻՆ

Վաղարշյան Արթուր Գրիշայի

ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության ու
պատմության ամբիոնի վարիչ

Խաչատրյան Կարեն Դամլետի

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն

Դարությունյան Բարկեն Դարությունի

ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ

Մարության Արմեն Ցոլակի

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի բաժնի վարիչ

Դակոբյան Արարատ Միհրարի

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ
գիտաշխատող, ՀՊՏՀ պատմության և
քաղաքագիտության ամբիոնի վարիչ

Մովսիսյան Ֆելիքս Վազգենի

ՎՊՄԻ պատմության ամբիոնի վարիչ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Արթուր Վաղարշյան

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆ 4

Կարեն Խաչատրյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՃՐԴՅԻՆ ՈՈՒՍՍԱՄՆԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՇՈՒՄ 1920-1921 ԹԹ. 20

Բաբկեն Արդյունյան

Կ ВОПРОСУ О СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ РАССМОТРЕНИИ
АЛЕКСАНДРА ПОЛЬСКОГО (02.12.1920) И МОСКОВСКОГО
(16.03.1921) ДОГОВОРОВ ИЛИ ЗА ЧТО АРМЕНИЯ
ДОЛЖНА БЫТЬ ВВЕК БЛАГОДАРНА РОССИИ 38

Արմեն Մարտիրյան

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ
ՄԻՋԱՋԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԳԱՐԱՏԱԿԱՆԸ 55

Արարատ Հակոբյան

ԹՈՒՐՖ - ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԻ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐՈՒՄԸ 73

Ֆելիքս Մովսիսյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԴՐՈՅՄԱՆ ՊԱՐԱՆՁԸ
1945 Թ. ՊՈՏՄՈՒՄԻ ԳԱԳԱԹՆԱԺՈՂՈՎՈՒՄ 82

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՆԱՉՈՐԻ ՀՈՎՅ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՍԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

նվիրված 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի և
1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի Կարսի
պայմանագրերի 90-ամյակներին

Համակարգչային ձևավորումը՝
Աշխեն Գալստյանի

Թուղթը՝ օֆսեթ
Չափսը՝ 60 x 84 1/16
Ծավալը՝ 7.75 մանուկ
Տպաքանակը՝ 101

Տպագրվել է «ՄԻՄ տպագրատուն» ՍՊԸ տպարանուն

ՎԱՆԱՉՈՐ – 2012

